

84(2401)
Г-14

***МАССАРНА А БОЪЛИЙЛА
МАЛХ***

Умар Гайсултанов

8/11

Гайсултанов Гумар
Эдильсултанович 1920-чу
шарахь вина Шелахь.
Кху шара пединститут
чекхъяьккхина СССР-н
яздархойн Союзан члена
Гайсултановс.

Къечу ден ненан Га-
ламатечу туьйранаший,
хаал хилчахъана хаддаза
ешначу книжкаший бе-
зам бахийтира, марзйира
Гумарна литература.
Цхьадолчу декъана цо
го дича санна, Гайсулта-
нов хинца нохчийн дуьх-
хьарлера берийн хьоме
яздархо ву. Кхуьнан
книжкаш нохчийн а,
оьрсийн а меттанашкахь
йоьшу вайн махкарчу
бераша. ХIара «Массар-
наа боьлийла малх» яз-
дархочун борхIалгIа
книжка ю. Москвас ара-
хецначу «Iаьрбина» ре-
за хиларан кехаташ ду-
кха яздо бераша авто-
ре.

УМАР ГАЙСУЛТАНОВ

С(Чеч)
Г14

МАССАРНА А БОЪЛНІЛА МАЛХ

16215

НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1967

ОТДЕЛ ОБСЛУЖИВАНИЯ
ЦГБ г. ГРОЗНОГО

Книжкин коърта турпалхо — жима Ахьмад ву.
Ваца дІало дас кІант юъртарчу хьолахочуьнга,
Хьумиде, биъ гирда хьаьжкІех. ЧІогІа бала лов
Ахьмада. Хьумидана вецаш волчу Романца дот-
тагІалла тасало кІентан, цкъа бохамах и кІел-
хьара а воккху цо. Паччахь а вохийна, махкахь
керла Іедал хІотторца хийцало. Ахьмадан дахар
хьовх, ерриг а Нохчийчов а.

Товхана хьалха гулбелла Іара доьзал. Гийлла йогура це. Индаглаш диэгара мокхачу пена тлехь. Углуш хьобкхура арахь мох, кху чуьрчу кьобллина боьлхуш санна

Ненан пхьош озийра жимчу кІанта:

— Нана, со мацвелла.

КІоргга чукхетта Іаьржа бІаьргаш майрчунна тле буйгІира зудчо. Цуьнан хьажар ла ца делла, корта охьабахийтира берийн дас. ХІун эр дара цо, хІун аьлла догъьцур дара церан? ВалахІоьттина къахьийгира Юсупа: урд а эхира, хьаьжкІаш а йийра, дукха цІена асар а дира. Амма, йокъа а хІоьттина, хьегна къа дерриге а эрна дайра, хьалакхиъна хьаьжкІаш якъа а елла, хІаллакьхилира. ТІаьхьалонна биса буьртиг а ца хуьлура декъа тлехь, уьрдо доьзал Іаьнера а халла бен ца боккху дела.

Нана воккхах волчу кІанте Ахьмаде хьаьжира, ваша Іехаве аьлла, бІаьца а еш. Ахьмад кхийтира Іелин ойла-наш юучунна тІера хийца езарх. Векхавелла, веше а хьаьжна, лере а таьІна, элира цо:

— Вало, ас туьйра дуьйцур ду хьуна.

Туьйране ладогІа-м кийча вара Іела, дерриге а дицдина а. Ши ваша сонехь болчу метта вахара, цигахь юх-юххе агІорвелира.

Берийн нанас меллаша хяьттира:

— ХIун дийр ду техьа вай?

Доккха садаьккхира Юсупа:

— ДовьIнарг дийр ду.

Хьаьнга балхор бара техьа ша шен бала бохуш, юьртахой дагаловцура Юсупа. КъахIиман урд а дегира, Вахиниг а, Кериманиг а... Цхьана Хьумидан хьаьжкIаш кхира, массерчийн метта аьлла хьийкьина. Цхьабосса ца хьовжу малх а: цхьаберш багабо, кхечарна бовлу.

Хьумидан латта лаха тогIи чохь ду. Цига хи дало а аьтто бу, цу тIе йолах болх беш нах а бу цуьнан. ХьаьжахIотта бен цига ког а ца боккху Хьумида.

Тахана тIехволуш цуьнан керта леррана бIаьрг туьхира Юсупа. Стохкалерниш а хьаяза, доьрчий дуьзна хьаьжкIаш яра. Масийтта доьзал Iаьнера боккхур бара оцу ялто.

Ша шен ойланашна жоп луш элира Юсупа:

— Кхана Хьумидах кхетар ву со.

Хьумидан писалла юьртана а йовзара. Духалург а цо ялта луш ца хиларна, берийн нанас хяьттира:

— Гуллакх хирий техьа?

— Дуьйцуш хезира суна, белхан куьйгаш овьшуш ву иза. Ахьмад дIалур ву вай.

Ненан са лацаделира: оцу сохьта хих буьзира бIаьргаш. Дуьхьало ян ненан бакьо яцара. Довзалехь коьртаниг хIусамден дош ду. Гийла элира нанас:

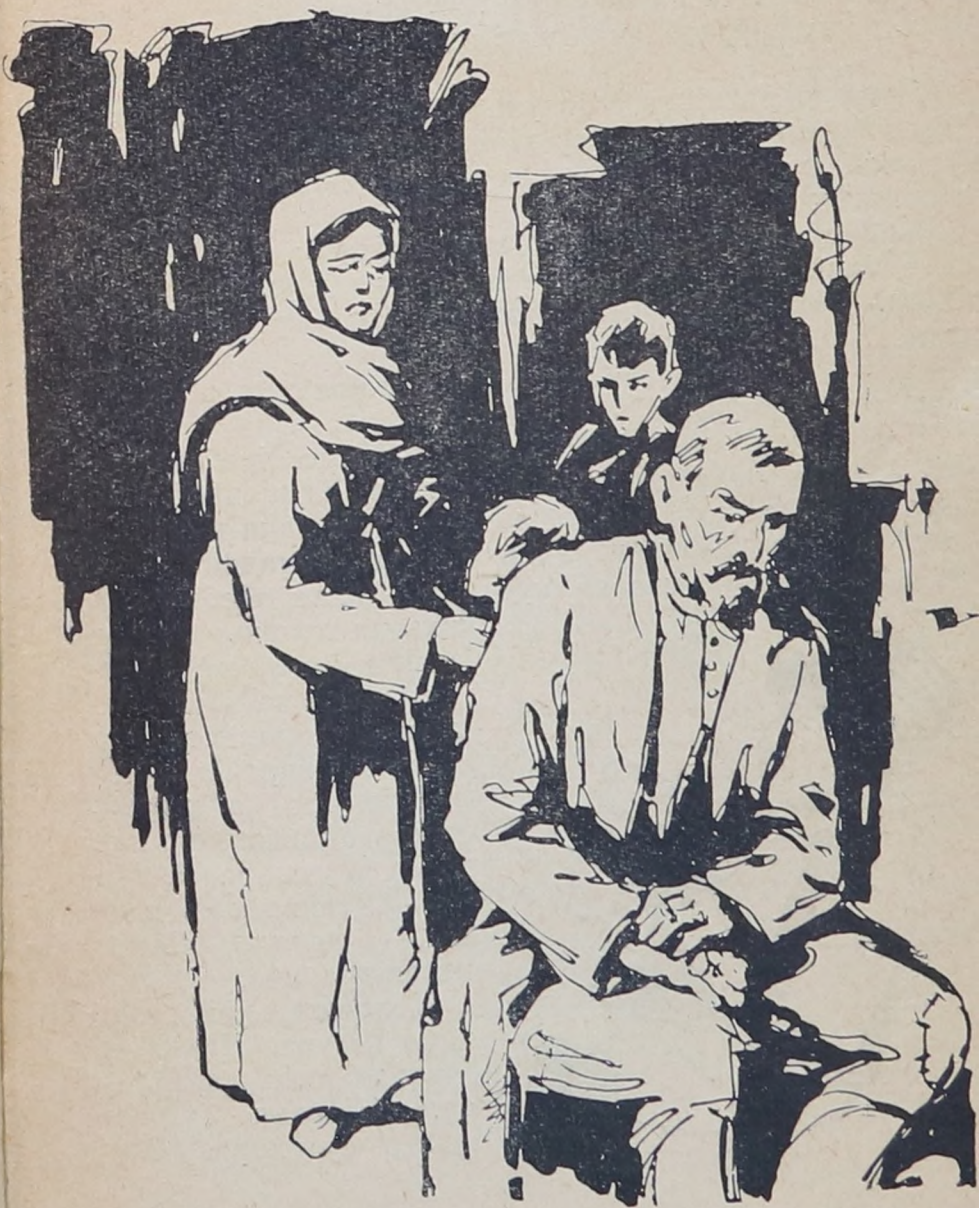
— Ницкъ хирий техьа цунна... жима ма ву иза.

— Эсий дажалур ду, кертара гуллакх а далур ду.

Ший а дIатийра. Сонера схьахезара берийн шабарш. Къаьхьачу ойланаша лаьцна Iара дай, наний.

Жимма Iийна-а, бехказавала санна, меллаша тIетуьйхира Юсупа:

— Дан кхин амал дац. Шо хан сиха дIаер ю.

Туыйранаш дуыйцуш тийна Іачу шина кІантехъа хъаѣ-
жира нана, корталин маѣлиг бІаѣргашна тІе а узуш.

Малх схъакхетаза а болуш, кех велира дай, кІанттий.
Хорамечу ойланаша корта дІалаѣцна воѣгура Юсуп. Ду-
кха хала, дог Іийжаш кѣамел дира цо дейтта шо кхаѣч-
начу Ахъмадаца.

Леррана дега ла а доѣгІна, элира кІанта:

— Дада, суна са ма гатде аш. Вайна Хъумида хъаѣж-
кІаш елчхъана, важадерг хІумма а дац. Іела меца хир
бац.

КІентан коѣрта тІехула куѣг хъаѣкхира дас, кхин ала
хІума а ца карийна.

Шийла дара гуѣйренан тІаѣхъара денош. Хиѣбаш воѣ-
дура Ахъмад, дена тІаѣха а хІоѣттина. Кхин хІун дича
кѣарзлур вара техъа хІара, аѣлча санна, тайп-тайпанчу
кІадиин кескех йоманаш техкина дара Ахъмадана тІера
барзакъ. Тиллина месала куй бІаѣргашна тІебеанера,
цхъана хенахъ дас ле-
лийна бара иза. ТІе-
хъаѣжча векъана ве-
лахъ а, каде, балхана
хъуѣнаре вара Ахъмад.

Юѣртана а девзаш
долчу аннийн ке юххе
кхаѣчча сецира Юсуп.

— ДІакхечи-кх вай-
ша,— аѣлла, кІанте
хъаѣжира иза.

Меллаша ков туѣй-
хира Юсупа. Цхъа а
дуѣхъал вист ца хили-
ра. ТІаккха чІогІо
юха а туѣйхира. Оцу

сохъта дехъара схъа
мохъ беара:

— Мила ву хьо сел
сихвелла воллург?
Длавогъ со!

Ринжа а диллина
гучуелира, махъара
юккъера схъаяьккхи-
ча санна, горга, ерта-
на юьхъ. Иза юьртара
хьолада Хьумид вара.
Баьхкинчех блаьрг ма-
кхийтти хиира цунна
цара деанарг. Вазва-
ла, Јемина ма-хилла-
ра, шена луьучу аглор
гӀуллакх чекхдаккха
сацийра Хьумида да-
гахъ.

Юсупа, ийзалуш, де-
хар дира:

— Хьумид, Јаьнера
доьзал баккха ялта
лахъара ахъ. ХӀумма а
ледара ца беш, болх
бийр бара хьуна цун-
на дуьхьал хӀокху кӀанта.

ЦӀа чуьра ара а ваьлла, кура сетташ схъавеара Ахь-
мадан хеннара кӀант. Иза Хьумидан во! Хьоза вара. ПӀе-
хъатеттина маьӀиг а саттош, тиллина бара Јаьржачу
холхазан куй, чои пӀехъ лепара дато бустамаш, чохъ
сурт а гур долуш къагийна яра когара боьмаша эткаш.
Дена юххе дӀахӀоьттира Хьоза, дас санна, куьг хаьнтӀа
а дуьллуш.

Юсупа кхин дIа а бохура:

— Велла дIаваллалц дицдийр дац ас, дехъа суна во-
шалла. Болх балур болуш ву хъуна кIант а.

Ца веша кеп хIоттийра Хъумида.

— ХIара-м мелачу мохо а охъатухур ву.

Хъоза сийсазе велавелира. Цунна тIаьххье да а гIад-
вахара, ша аьлларг хазделла. Ши бIаьрг къайлабелира
цуьнан.

Хала сатуьйхира Юсупа. Дагабаьхкира цIеранаш.
Цаваьлла, юха а элира цо:

— Делан дуьхъа доьху ас хьога.

Воьлучуьра сецира Хъумид. ТIаккха хаьттира цо:

— Делан дуьхъа мэл боху ахь?

— Делан дуьха, мэл боху.

Ша чIогIа суьпа гайта лууш лелош хIуьмалгаш а
хуьлура Хъумидан. ХIинца а ша дийринг, Юсупана гер-
гахь, делан дуьхъа дечуха реза хилира иза.

— Дика ду,—элира цо.—Биъ гирда хъаьжкIаш ло ас.

— Пхиь лахъара ахь.

— Пхиь белча, воккхачу къонахчо а бийр бу шарахь
болх. Кхин цхъаь ма дицдел ахь: хIара кхаба а дезий
сан-м.

Дан хIума дацара мискачу Юсупан. Дехаре веанарг
хIара ша вара. Мацалла цIахь шегга хьоьжуш Iачу зуд-
чан а, кIентан а сурт дIа ца долура бIаьргашна хъалха-
ра. Реза хилира иза. Юха, Ахьмадехъа а вирзина, эли-
ра цо:

— КIант, ледарло ма ялийталахь. Вайн ворхIа а ден
цIе сийлахь йоккхуш хилла, хъуна.

Ахьмада корта таIийра.

Да кех ваьлча, хих буьзира Ахьмадан ши бIаьрг.
Юха оцу сохъта дагадаьхкира ден дешнаш. Iуьйранна
цIера волуш элира цо: «Хьо-м хIинца воккха хиллий». Церга,
лазош, балда а лаьцна, охъатаьIира иза, неIар-

мачин бахтар тадечуха. Оццу юкъана, куьг а хьаькхна, ши бIаьрг а бакъийра.

- Доккха дехачу божали чуьра аравелира, шада а ка-рахь, аьрро когана астагI а лелхаш, хьаьрса жимо стаг. Кертахь деш хилла къамел хезнера цунна. Хьумидана тIевахара астагIниг.

— Хьумид, — элира цо сихха, — и кIант соьца вита-хьа. Мурад, цомгуш волуш, балха ца волу хIара ши де а ду, хьуна ма-хаъара.

Жимма ойла а йина, жоп делира Хьумида:

— Дика ду. Гуллакх дойтуш хилалахь.

— Цунна сагатдан ца оьшу.

«Биь гирда хьаьжкIаш... хIумма а йоцург ю, — ойла йора Хьумида. — Мурадана лун йолу ял чохь а юьсуш, маьхза бохург санна, белхало хили. Жима-м ву... хилча хIун ду? И кхию, цунах стаг ван-х ца дезий сан. Ериг Iаьвддина схьайоккхур ю».

Там хилла дIаволавелира Хьумид. Цунна тIаьхьа-хIоьттира, доллучунна тIехь а, дех тарвала гIерта кIант. Уча кхечира Хьумид. ЦIеххьана дагаваьллачуха, вуха а хьожуш, мохь туьйхира цо, ша хьалха аьлларг дага а ца догIуш:

— Руман, мукъа ма лелийталахь кIант!

Цкъа аьлча а тоьур ма дара, бохург дагахь а долуш, дог ца догIуш, жоп делира астагIчо:

— Ловлуйтур вац.

Дай, кIанттий цIа чу вахара.

Леррана Ахьмаде а хьаьжна, хаьттира астагIчо:

— Хьан цIе хIун ю?

— Ахьмад. Хьан цIе Руман ю?

— Сан нийса цIе Роман ю. Кхара талхош олу сох Ру-ман. Ахь ала а мегар ду ишта. ХIа, воло, божал цIан-дийр ду вайшимма.

Божали чохь мюггIара лаьттара ерстана йиь говр, ха-

за хьожа йогIу йол юуш. Аьрха ма хилахьара хIорш, бо-хург дагатеси́ра Ахьмадана. Цкѣа а говрашца гIуллакх деана вацара иза. Кхоьруш, йистехьуо сецира. Роман, цкѣа шен карарчу шадане хьаьжира, юха сонерчу девзигах бIаьрг кхийтира цуьнан.

— Ахьмад, дIора девзиг а эций, жимма чов цIанъел, — элира цо самукъадаьлла. — Говрех ма кхера, адамех йобьлла ю хIорш.

Кхуьнан дагара хиъча санна, цо и дешнаш аьлча, са-паргIат велира Ахьмад. Делахь а, ларлуш вахана, схьа-ийцира цо девзиг. Оцу сохьта кертахь мохь туйьхира:

— ХIей, мичахь ву хьо?

Романан юьхь чIичкѣашка яхара.

— Хьажал цу мераIуьрго хIун боху, — элира цо Ахьмаде.

Девзиг а карахь, божалин неIаре вахара Ахьмад. Ехачу учахь эткийн буьхьигашна тIехь сетташ лаьттара Хьоза. «Ма кура а ву», — дагатеси́ра Ахьмадана.

— Важа мичахь ву? — хаьттира Хьозас, цIе а ца йок-кхуш.

— Кхузахь, — жоп делира Ахьмада, божали човхьа корта а тосуш, леррана Хьозин тидам а беш.

— Нуьйр тилла хаьий хьуна? — ца вешаш велакъе-жира Хьоза.

— Хьожур ву-кх.

— Хьажа ца оьшу. Вукхуьнга ала, дин кечбе! — аьлла, цIа чу вахара Хьоза.

Ахьмад вухавеъча, корта лестабора Романа. Шера гора и резацахилар.

— Лаца ма лаца ден маж, лаьцча дIа а ма хеца, аьлла. Лаахь а, ца лаахь а бохург дан деза, — элира Романа. Юха хаьттира: — Хьуна нуьйр тилла ца хаьа-кх? — Ша жоп а делира. — Бехк а бац ца хиъча а.

Говр ца хилча, мичара Іемар дара и. Вуьшта, кхузахь-м Іамо деза.

Куьг хьаькхна, расха говр сехьа а яьккхина, боккхачу дечиган хьостамах кхозу нуьйр схьаййцира Романа. Цо мел дечуьнга леррана хьобжура Ахьмад, хІумма а тІех ца туьлуьйтуш.

Кертахь юха а мохь белира:

— ХІей, мел Іен веза со!

Дуьрста Ахьмаде дІа а елла, Романа элира:

— ХІа, дІайига хІара цунна.

Учакх лаьттаху Хьозина тІейигира Ахьмада говр. Кхуьнга тамаша байта кхоссавелла Хьоза, нуьйрахь са-ца а ца велла, дехьа агІор, тІедачу лаьтта охьавуьйжира. ЙоІ санна, цІийвелла, сиха хьала а иккхина, кхаж хаза кечбина шед туьйхира цо говрана:

— Цхьана метта хІунда ца лаьтта хьо, мега йоцу хІума!

Ахьмадана кьахийтира, шедо човхийча корта хьала а тосуш, ша лаьттачохь меттахьхьайначу хьайбанах.

— ХІара-м меттах а ма ца хьара, — элира цо.

— Хьобга ца хьотту, — кхьобсира Хьозас.

Ахьмад велакъежира. Хьозин дагара шера хаьара цунна.

Уча хьала а ваьлла, хІинца ларлуш, кхоссавелла говра хиира Хьоза. ТІаккха хаьхккина кех иккхира.

— Вон амал йолуш тІаьхье ю, — элира Романа. КІантана чу садиллина ву да, цо аьлларг хІуьу а кхочуш-до, дика дуй, вон дуй бохучун ойла ца еш.

МаьркІажан хан хуьллун, уьйтІарчу, йистерчу ото чу вахара Романний, Ахьмаддий. Жима пешший, тІе черт тесна дечиган-маьнгий бен чохь кхин хІумма а дацара.

— Иштта бахам а болуш вехаш ву-кх со, — велакъежира Роман. — ХІинца пеш а латийна, самукъадок-кхур ду вайшимма хІокху хІусаман. ПаргІатвала.

Ахьмад маънгин йисте охъахира.

Пеша хъалха охъа а лахвелла, кхе ч'ийш а техкина, царех сирник а Юьттина, т'е декъа дечиг диллира Романа. Лелхаш яга йолаелира ц'е. Пешан шубърачу берттехула схъаеттара йовхо. Боккъалла а, чохъ самукъе хилира, жимчу къуьдано серло к'езиг лахъ а.

— Тхан Россехъ санна, пешаш хила езара кхузахъ а.

— Хьо оьрси ву? — хьаттира Ахьмада, тохара дуьйна хатта ца х'уттуш Ийнарг.

— Ву те.

— Нохчийн мотт ма дика хаъа хьуна?

— Салт ваьккхина волуш, дуккха а шераш даьхна ас Ночхичохъ. Мотт а Iемира. Х'ара ког лазор бахъанехъ мокъа а ваьккхина, ц'а хийцира.

— Россех вахий?

— Хлаъ. Да а, нана а гур ду-кх бохуш, воккхавеш ца кхечира со. Йоьлхуш маракхийтира лулахо. Я да а, я нана а, ур-атталла ценош а дацара. Бакъдерг ала деза, тIехъаьжча жима хетарх, жима вацахъ а вуьйхира со.

— Дай, наний мича даханера?

— Лулахочо дийцира суна. Цкъа да дечиге вахана хилла. Тхан цигахъ хъаннаш мехкадайн долахъ ю. Хъуьн-хяхъ хаавелча, лаца а лаьцна, дена шодмаш еттийтинера мехкадас. Цунах веллера и, дукха хан ялале, балано садийна, нана а кхелхинера. Ценош мехкадас дохадайти-нера. ХIун дан дезара ас?

Эццахъ дагалецамашка ваьлла дIатийра Роман. Ша санна, мехкадена резабозучу нахах кхийтира иза. Барт а бина, мехкаден бахамах цIе теси́ра цара. Цул тIаьхъа Романан цигахъ Йоьла дацара. Шаьш динарг дер-риг шена тIе а эцна, бухадуьсуш делха а, дека а ца хиларна, экха санна, лечкъаш лелла а вериг ца хиларна, кхуза лаьмнашка схъавеара. Сискал ца йиьча а ца воу, цундела цхъанна ваца деза.

Хезначо дог Ювжийна, Романах чоьгIа къахеташ Iа-ра Ахьмад. Цу боьха дог долчу мехкадена-м декха дезаш хиллера аьлла, сацийра цо шен дагахъ. Юха цIехъана дагадаьхкира ден дешнаш: «Массарна а цхъабос-са ца хьоьжу малх». Россех а ду-кх кхузахъ санна?

— Вуьшта, Ахьмад, ас хъан-хъанна а ца дуьйцу хъуна, суо кхуза муха кхаьчна. Цхъаьнгге а ма хъахаделлахъ.

— Дера хъахор дац-кх хъаххоне-м! — элира Ахьмада даггара.

Алу тIе кхин а дечиг тиллира Романа. Шен садуург хъахо, дагавала цхъа а воцуш, Ахьмадах, жима веллахъ а, шех санна, боьбулуш дуьйцура Романа дерриге а.

— Кхузахъ цхъа хъаша ву сан — Султан. Хьекъалаи

да ву-кх! Цхьаъ вон ду — цомгаш ву иза. Сих-сиха вах-ча кІордорна кхоъру. Дуккха а долчух кхетийна цо со. Кхана сарахь гІур ву вайша и волчу. Хьажал, даьгна дели дечиг, хІинца йовхо дІауьйзур ю пешо.

— Ахь юьхьенца элира-кх, пешаш шун цигахь кхузахь санна яц. Муха ю уьш?

— Э, хьаха ю дукха башха. Пеша тІехь вуьжийла а йолуш... Кхузахь суо мел Іийр ву хаахьара йийр яра ас иза.

Довхачу дешнашца дуьйцура Романа генарчу Россехара дахаран хьелех, шерачу аренех лаьцна, хьанал къахьобгучу адамех лаьцна. Оцу бевзаш боцчу махке хаьал безам бахана ладоьгІура Ахьмада.

— Тхан цигахь беш тІом буйла хаьий хьуна? — хаьттира Романа цІеххьана.

Ца хаьара Ахьмадана. Теша а ца тийшира иза. Ша Іехаво, аьлла, хийтира. Делахь а, хаьттира цо:

— Хьан беш бу тІом?

— Дера бу, Султана а ма-аллара, паччахьа а, хьоладайша а беш.

— Шаьшший?

— Мичара! Шайна хьалхара белхалой, ахархой лобх-ку. Вуьшта, цхьабакъду, мостагІчуьнга шайн мохк дІалоцуьйтур болуш-м бац муьжгий. Дика лиэта. ХІара ког астагІ боцуш велахьара со а цигахьа таьІар вара, кхуза ца воьгІуш.

Дукха керла хІуманаш хезира Ахьмадана оцу буса. КІадвалар а, йогІу наб а яйна, ладоьгІура цо шен керла доттагІалла тасаделлачуьнга. Кхана хьалххе гІатта дезар а дицделла, буьйса дикка тІаьхьаяххалц Іийра и шиь.

ШолгІачу дийнахь суьйранна Романа хаьттира Ахьмаде:

— КІадвеллий хьо?

Оцу сохъта дагадахкира Ахьмадана сийсара цо аьлла дешнаш. КІадвелла алахь-м ша гІур ву хІара шен хьаша волчу аьлла, сацам бира кІанта. Сатеснера цо Султан ган. Дас цлахь а хьахавора иза, дуккха а гина, лайна стаг ву, олий. Хаза а, тамашийна а хІуманаш хезар ма дуй-ца иштачу стагера, и волчу ца воьдуш муха Іийр ву, хІоккхул аьтто баьлча-м муххале а.

Сихха жоп делира Ахьмада:

— Ца кІадвелла.

— ХІета цхьаьна гІур ву вайша Султан волчу.

ЧІогІа воккхавера Ахьмад. Дуьххьара кху керта во-гІушлера синтеме цахилар а дІадаьллера: хьажа а, гІодаккха а воккха накъост вара юххехь...

Іе а ца елла, кІант ган еанера тахана нана. Ганза дуккха а шераш девлча санна, маравуьхкура хІара, догъэца гІерташ хьовстура, жима волуш мел баьхна мерза дешнаш а бохуш. Ненан а, кІентан а бІаьргех хиш овхура. Цаьрга хьовжуш дог дуткъаделла Роман, кхин са а ца тохаделла, божали чу вахара. Дукха хан йоццуш цІанйинчу говрашна херх хьекха волавелира иза. Юха цІеххьана кертахь Хьумидан аз хезира цунна:

— ХІара хІун ду? КІант балхах юкъах а вохуш ле-ла йоллу хьо? Кхин хьайн лар ма ялахь кхуза!

Божали чуьра сиха араиккхира Роман. КІоршаме вистхилира иза, дерриге а кхиндерг диц а делла:

— Нана шен бер ган ян а йиш яц? Адамалла доцу хІума ма ду иза-м.

Кхира Хьумид ша жимма тІехваьлла хиларх. Боккъалла а хІун ду бер ган иза ярах хуьлуш? Делахь а, да-го ца витира хьалха аьллачунна тІера вухавала.

— Эрна хан йойу. КІант кхузахь воу дукха хан а яц. Хезий хьуна, зуда, шар ма белахь кхузахьа богІу некъ. Ткъа хьо, Руман, хьайн доцчу гІуллакха юкъа ма гІерта.

— И шиъ вовшашка дистхиларх доха хІума-м ма дац, — къар ца лора Роман.

— Болх хъан бийр бу? Хъуълла дечиг а ду хІинца а даьккхина дІадоттаза.

— Болх оха бийр бу. Дечиг а, даьккхина, дІадуттур ду.

— Бан беза, ас кхайкхина валийна а вац, елларш кегаш а яц, — аьлла, кех велира Хъумид.

— Хъий нал яІ! — элира меллаша Романа, цергаш а хъакхош. — Собарде ахь, гуттар ишта лаьттар дац хІара.

КІантана цатам баларна кхераелла нана дІаяха сихъелира.

— Хъайга бохург деш хилалахь, сан диканиг. Бехк боккху долу хІума ма делахь, сан кІорни, — бохура на нас.

— Дийр дац, нана. ДІагІо, са ма гатде.

ЦІеххъана дагаяьлла шен пхъаьрсах тесначу ларчанах катуьйхира на нас. Цу юккъера схъаяьккхира можа ши хъайба.

— Схъаволахъа, дала хан яхъярг, — олуш, Романе схъакхайкхира цо, дехаре.

АстагІ а лелхаш, тІевеара Роман.

— ХІан, хІара хъайбанаш, яахъа, — олуш, дІакховдийра цо уьш Романе.

— Руман ю кхуьнан цІе, — элира Ахьмада.

— Оьрсийн маттахь Роман ю, кхузахь Руман олу, — вела а къежаш тІетуьйхира Романа, хъайбанаш схъа а ьцуш.

— Доху ас хьоьга, Руман, кІентан терго еш хилалахь.

— ВаллахІи-биллахІи, хир ву-кх вешин метта-м! — элира Романа чІагІо еш. — Кхунна са ма гатделахь. Оха тхаьшна ницкъ бойтур бац, хъуна. Тешна хилалахь.

СапаргIатдаьлла, екхаелла цIа яхара нана. Ахьмад а вара таьIна дог-ойла айъаелла. Муха ца хуьлу, иштта накъост юххехь хилча! ЧIагIо муха йира: «валлахIи-бил-лахIи!» Бакъ къонаха ву.

Цул тIаьхьа, Романа мел аьлларг, хаза а хеташ дора Ахьмада. Шен аьтто баьллачу минотехь цунна диканиг дан чIагIо а йира кIанта.

ХIинцца хьалабаьллачу беттан серлонгахь кьийэгачу Iаьмнашна га а туьйсусш, готгачу урамновкъахула вахара Романний, Ахьмаддий. Дийнахь хIинцца а жимма йовха хуьлура, ткъа буьйса йовлча, тIаьхьуо гIура а оза йора. ДIо лаьмнашна тIехь хIинцале Iуьллуш дара ло. Цигара схьателара шело. Юьртарчу цIенош чохь багочу гIийн хьожа лаьттара хIаваэхь.

Кен метта тесна ши гIуркх болчу керта хьалха сецира Роман.

— Кхузахь Iаш ву иза, — элира цо. Юха мохь туьйхира: — Во Султан!

Хаьара Романна Султан Iуьллуш вуйла. Чуьрчех цхьамма ара а ваьлла, хIинцале марсадаьлла жIаьла ца сацийча, керта гIойла дацара. ШозлагIа Роман кхайкхича, цIийнан неI цIевзира.

— Гудри! Гудри! — жIаьла дIадийхира. Цул тIаьхьа йоккха хан ялале схьаеара жимо зуда. — Хьо ву хIара, Руман? — хаьттира цо.

— Ву те, со а, сан жима доттагI Ахьмад а. Суьйре дика хуьлда шун!

— Далла дезийла шу а.

— Султан муха Iаш ву?

— Дика Iаш ву. Схьадуьло.

Дечиган-маьнги тIехь, кора юххе биллинчу меттахь Iуьллура Султан. Хьеший чубевлча хазахетта, кьегира цуьнан кIоргехь дохку хьекъале бIаьргаш. Безамехь виэ-

лакъяжар даържира озачу юьхьа тIехь. ХIара шиъ веа-
на чIогIа хазахеттера цомгашчунна.

— Ма тIапъаьлла вайнера хьо, — бехк баккхаре
дара Султанан лер. — Вицвелла хилла хьуна со.

— Ма алалахь ишта. КIордорна ца кхерахьара, чуь-
ра аравер а вацара.

— Хьо а кIордийча-м хIара дуьне а къахьдала деза.
Хьовца волу жима къобнаха хьенан ву?

— Юсупан воI ву хIара.

— Вуй-ца? Воккха стаг хилла кхунах-м.

— Цхьаьна къахьобгуш ву тхойшиъ Хьумидан баха-
мехь.

Оцу сохьта кхоьлира Султанан хьажар. Хиира Ахьма-
дана, Хьумидан цIе хьахор цунна ца тайнийла. Цхьанна
а ца веза Хьумид. Бакъ а ца веза. Цунна хIун хир дара
добрчий дуьззина лаьтта хьаьжкIаш мискачу нахана дIа-
екъча? Шен писалла ца йоькъу, ерриш а шега яалур йо-
луш санна.

— ХьумидагIара цкъачунна ницкъаш бийр бу, —
меллаша элира Султана. Юха чIогIа тIетуьйхира. —
Беха-м бийр бац! Цхьаьнгге а латталур дац халкъ
хьаьшна. Ницкъ гуллур бу, тIаккха гIоттур ду шен тур-
палчу гIуллакхашца. Кхевссина догIа дилхича дистинчу
хе чIешалгаш санна, юьстахкхуьйсур бу нехан хьацарх
бекхаш мел берш. И дуьйцийла йоцуш бакъ ду.

Султан дIатийра. Са хала доьлур цо. Кхийтира
Ахьмад цунах. ЭхI, хьо боцу ницкъ, иштта куьг а ластий-
на, цуьнца мел йолу цамгарш дIалелхо, бохуш, ойланаш
йора кIанта. Дика мел волу стаг гIийла а, могашалла
вон йолуш а хуьлу. ДогIаьржачу Хьумидах-м ца кхе-
та цхьа а цамгар. Верстана ваттIа воллу.

Буйса дикка тIаьхьаяххалц Iийра Романний, Ахь-
маддий СултанагIаьргахь. Шен бIаьргаш боьллур, дот-
тагIаша каторгехь шена дийцинарш, девзинарш дагар-

дора Султана синтем боцчу Романна. Доллучуьнца а реза хуьлура Роман, амма цхьаь дара ца товш.

— Тахханехь гловтта дезара! — олура цо хьала а эккхаш сих-сиха. — Ласто безара хьоладай.

Ахьмад а вара дагахь Романца реза. Султана мадийцара дерриге а адамаш дика даха ховшарал тоьлаш хIун ду? Сихха ласто везара Хьумид. ТIаккха-м хьаха йийр яцара Хьозас а кураллаш.

Ткъа Султана бохура Романе:

— Сиха стаг ву хьо. Собар хила деза. Сихалло садаьккхина, собаро лам баьккхина. Со а вара, Руман, цхьана хенахь хьан даггара, — велакъежира Султан. — Ас дийцира хьуна цунах-м.

— Хаац, сан коьрто схьа ца лоцу дукхах дерг. Дика ца кхеташ хила а там бу со, — кьера хилира Роман, ойланашка ваьлла.

— Шортта бу дика кIентий халкъан гIуллакхана орцахбевлла, шайн дахар ца кхоош. Дуккха а бевзира суна Сибрехахь. Цхьаь къаьсттана дагара а ца волу.

— Царех лаьцна ахь мел дийцарх ладегIа кIорда ца до суна. Дукха хIуманаш гина стаг ву хьо.

— Ца ваьлла гездир дуьне-м. Япон-тIамехь бIаьргаш а биллира дуьхьара.

— Хан яьлла хан яцахьара хьоьга юха а дуьйцуьйтур дара ас иза. Цхьа-ши де даьлча, юхавогIур ву тхойша, — олуш Ахьмаде хьаьжира Роман. — Дика дуй?

Ахьмад там хилла велакъежира.

Амма цIа вогIуш новкъахь-м ца Iевелира Ахьмад шена чIогIа дагатеснарг хаттаза:

— Султан тIамехь хилла?

— Хилла те. Цул тIаьхьа Сибрех а кхаьчна. Дукха гина, девзина стаг ву. Кхана-лама веача дуьйцуьйтур ду вайшимма цуьнга дуккха а хIуманаш. Реза вуй хьо?

И хетта оьшуш а дацара. Сихха жоп делира кIанта:

— Дера ву.

Бакъду, и кхана-лама чlogla гена-м хетара Ахьма-
дана.

Масех де даьлча, юха а веара Романний, Ахьмад-
дий Султанагlaьрга. Тlаккха хиира Ахьмадана Султа-
нах лаьцна хlара.

Хьалххе да а велла, доьзалехь воккханиг хиларе тер-
ра, бахаман дукъ Султанна тlедуйжира. Шел кегийчу
вежаршца цхьаьна, шайн юьртахоша санна, хьаьжкlаш
а юьйш, лома воьдий дечиг а дахьаш, доьзал кхаба гlер-
таш воллура иза. Доккха гlо дора южучу говро а, шура
латточу атто а. И шиъ ца хиллихьара хlун дийр дара а
хаацара. Йоккха гlорттор яра и шиъ..

Вон адамаш а хуьлуш ду-кх дуьненахь. Нахана шаьш
зулам даккхарх хуьлучу тlаьхьенан ойла ца еш леладо
цара шайн боьха гlуллакхаш. Шайн ге хьалхаяьлчахьа-
на, кхечуьнан бала боцуш, эхь дайна адамаш ду уьш,
халкьо а, махко а неlалт кхайкхийна. Хийла бо делхий-
на, холчу хlоттийна цара.

Ишттачу адамаша цкъа балане божийра Султанагlе-
ран доьзал а.

Цхьана сарахь лула юьрта ваханера Султан, шен
ден хьаша волчу. Iуьйранна цlа кхаьчча мелачу хишца
йоьлхуш карийра наний, йиший. Воккхачу вешин бlаьра
ца хьажалуш лаьттара жимха волу шиъ. Къуша дигине-
ра етт, говр. Тlекаренаш еш лийхира. Амма хlумма а ца
хааделира. Чохь шурин тlадам а ца хилча, йожа говр а
ца хилча доьзал кхабалур бацара. Дукха йира Султа-
на къаьхьа ойланаш.

Оццу деношкахь даьржира гена малхбалехь бечу
япон-тlаеме лууш верг вуьгуш хилар. Мах а бара биллина.
Шайн тайпанан баккхийчех а, юьртарчу моллех а дага-
велира Султан.

Хіор а вара кѣен воллуш. Дакъалаца, гіо дан ницкъ бацара цхъаннан а. Цундела баккхийчара магійра, кѣобайіра Султанан ойланаш. Ткъа моллас доцца эліра:

— Кхуллуш яздинарг хилаза ца дуьсу. Хан кхаьчча, хьо тІорказ чохъ валлахъ а лийр ву.

Оцу дешнаша кхин а чІагІийра Султанан ойланаш. Іца хаъара цунна хІетахъ иза моллин хІоранна а, муьлхачу гІуллакха тІехъ а луш долу дарбане молха хилар.

ТІае ваха дІа а язвелла, беллачу мехах базар дийнахъ етт а, говр а эчна доьзална, Терско-Кубански полке вахара Султан.

Бакъдерг ала деза, полкехъ цхъаьнакхеттарш майра кІентий бара. БІо ца къажош лїэтара уьш. Амма хъаькамашна салтийн бала бацара. Шайн хъашташ хъалхадархнера цара. Салташна тІеман гІирс а ца латтабора, юучуьнца-молучуьнца а чІогІа ледара дара гІуллакх. Салташа олура:

— МостагІчо вайна схъа дІаьндаргаш лобхку, ткъа вай царна жІараш обхъу.

Ца кхоош йобкѣуш а яра уьш мозгІарша салташна.

И халонаш дукха ла а ца елла, Султан юкъахъ волчу полко дуьхъало йира хъаькамашна. ТІаккха чухецаделира, ишттачу меттехъ каде хъаьвзаш долу, паччахъан Іедал. Манчѣжурски армин ханна йолчу тІеман суьдо Мукденехъ кхиэл кхайкхийра: цхъаболчарна тоьпаш тоха, кхечарна каторжни белхаш бан хан тухуш. Оцу тІаьхъарчаьрца вара Султан а. ВорхІ шо хан тоьхнера цунна а.

Цул тІаьхъа шийлачу махка вигира иза.

Хала дара Сибрехахъ. ТІера барзакъ тиша дара, вох ца вора, даьІахкех а чекхбуьйлуро шийла мох. ДегІера цІий меттахъхъада бовхха кхача а бацара. Набарна дІатаьІча а, шелонна хиэбара.

Мотт ледара хаъара. Белхаш нуьцкъала бара. ГІор

дено-дено оьшура. Набарх а, самах а дуюьхьалтуьйсуре
Кавказ, хьаннаша хьулдина лекха лаьмнаш, кIар-кIар
деш дека сирла шовданах, стоьмех язьелла сийна юь-
къа бошмаш, гIийн кIур туьйсу таьIна ценош. ЦIахь
лайна цатамаш а, хьегна халонаш а даго аьттехьа ца
юьтура. ДагадогIург дерриге а дикачу агIор бен дацара.
Цо цIа чIогIа сатийсарна хир дара иза.

Вада сацийра Султана. «Обарг ваьлла лелар ву,
цIахь лаьмнаша а гIо дийр ду...»

Цкъа аьтто а баьлла ведира. Кхаа дийнахь сов некъ
бира лечкъаш. Амма гена дIа ца вахара. Лаца а лаьцна
юхавигира. ЭхI, хIетахь лайнарг! ТIехIоьттича адаме ла-
лур доцуш хIума хила а ца хилла, аьлла, хетара Сул-
танна. Ииттина Iарждира дерриг дегI. Дечиган нари тIе-
ра гIатта а ца луш масех де даьккхира. Эццахь сецна а
хир дара детталучуьра дог, цхьана стеган гIо ца хилле-
хьара.

Векъна стаг вара иза, аьчган хIазарш долу куьзга-
наш а лелош. Тамашийна вара. Могашалла дика ца хи-
ларна, дукха хьолахь баракехь хьожуш хила вуьтура
иза накъосташа. Хьаькамаш а, салтий а кIоршаме ба-
цара цуьнца. Цунах уьш ийзалуш санна а хетара Сул-
танна. Накъосташа Иван Иванович олура цунах.

Оцу Иван Ивановича довха хи а латтадора Султан-
на, цу хьелашкахь уггаре тоьлла лоруш йолчех юург а
лора. ТIаьхьо хиира Султанна, накъосташа шайн ерг-
йоцург вовшах а тухий, кхунна яла Иван Ивановиче
дIалуш хилар. Тиша елахь а, йовха валенкаш а елира
цара кхунна, тIедуа — барзакъ а. Ишттачу меттехь
динчу накъосталлин хама чIогIа бо, валлалц диц а ца
ло.

ГIеххьа дегI метта а деана, жим-жимма волуш
къамеле ваьлча, цкъа хаьттира Султана:

— Иван Иванович, хьо стенна лаьцна?

Куызганаш дІа а даьхна, бІаьргех куьйгаш а хьаькх-на, жоп делира Иван Ивановича:

— Нахана диканиг лууш хиларна.

Ца кхийтира Султан. Цецвелира.

— И муха ду?

— Паччахьан Іедал мел ду нахана диканиг хир дац. Со паччахьана дуьхьал ву.

Оцу сохьта дагабаьхкира Султанна шен махкахой. Велакъежира иза гІийлла.

— Паччахьана реза волуш стаг-м тхан лаьмнашкахь наггахь каро а хала дара.

— И а хаьа суна. Къахьобгуш болчарна цхьанна а ца веза иза, шен цІий муьйлучу кьийзоргал башха. Къоблла, гІайгІа-бала, мацалла ю йоккхачу Россехь а олалла деш яьржина. Халкъ кхето деза, вовшахтоха деза, царна шайн мостагІ мила ву хоуьйтуш, кьийсам дІа муха бахьа безарх кхетош. Иштта болх бара ас бийриг.

— Цкъа кхузара ца кхаьчча дан дезарг-м суна а хьаха хаьара! — кьегира Султанан бІаьргаш.

— ХІун дийр дара ахь?

— Берриге а хаькамаш бойьур бара-кх.

Корта ластийра Иван Ивановича:

— ТІаккха ахь мел вийначун метта кхин хІуттур вара. Хийцамаш хир барий?

Цуьнан хьокъехь ойланашка дуьххьара велира Султан. Боккъалла а хІун хийцамаш хир бара? Цхьана а тайпана хир бацара. Цхьаь вуьйр ву, цуьнан метта кхин хІуттур ву. ХІан-хІа, и дац дан дезарг. Ткъа хІун ду? ХІун дича вер ву хІара ша а, ишттачу балехь бохку кхиберш а паччахьан олаल्लीна кІелхьара? Дуьнена волуш, цхьаннан кога кІел валла-х ца волий стаг.

— Алахьа, Иван Иванович, дан дезарг.

ДогцІена велакъежира Иван Иванович. ХІинцца ша дийцинчух а дика ца кхиьна-кх хІара аьлла, дагатесира.

Бехк а ца биллира. Дукха дара, хІинца Султан санна, кхета лууш, кхуо шайна юккѣхъ кхеторан болх дІа-кхехъна адамаш кху боккхачу махкахъ. Чолхечу дешнех а кѣхкаш, дийца волавелира иза.

— Цхъанаметта дерриге а дийцалур дац. Кхин цкъа дина а Іийр вац вайшиъ хІара къамел. Гой хъуна, ас ма-аллара, халкъ вовшах ца тоьхча, гІуллакх ледара хир ду. Шу кІезиг хиларна йина Мукденехъ шуна йина суд а. Паччахъ вохо, Іедал схъалаца гІоттуш массанхъа а цхъабосса гІатта деза халкъ. Массабрца а зІе хила еза.

— И хъан латтор ю? Хала гІуллакх ма ду иза, — цецвалар лачкъо а ца гІоьртира Султан.

— Хала ду, далур доцуш дац. И вовшахтоьхна дІа-кхоьхъуш большевикийн парти ю.

— Хезна суна цунах, амма дукха кІезга хезна-кх. Цо Іалашоне хІиттийнарш даккхий гІуллакхаш ду, боху. Хъан кхоьल्लीна и парти?

— Парти кхоьллинарг Ленин ву. Большевикаша боху: заводаш, фабрикаш — белхалошна, латта — ахарлошна.

— Царел нийса дешнаш дан а дац. Ленин. Ленин. Хъуна гиний иза?

— Гина. ХІинца хьо санна, юххера, къамел а дина.

— Іаш мичахъ ву иза?

— ХІокху сохъта дозана арахъа ву. Маьрша дац цунна кхузахъ. Цигара схъа куьйгалла до цо большевикашна.

— ЧІогІа хъекъал долуш стаг хир ву иза.

— Дера ву...

Оцу деношкахъ дуьйна ондда вошалла тасаделлера Султанан Иван Ивановичца. Дукха керланиг девзира, хІинца набарха ваьлча санна, кхечу тайпана гора цунна гонахарниг. Хийла кирчира ойланаш. Цкъацкъа бал-

хахъ воллучохъ цхъаъ дага а догІий, цунна жоп ца карош, хала садеттара цо суьйре тІекхачаре, Иван Ивановича дагавала сатуьйсусхъ. Дукха чІогІа дах а лорий иштта денош-м. Цкъа а де чекхдер доцуш санна хетара.

ДІаихира дукха шераш.

Хан чекх а яьлла, цІа вогуш хьалхалера Султан вачара иза. КІеззиг деша а хьара — доттагІаша Іамийра, шерра оьрсийн мотт а буьйцура, доллучух бохург санна, кхеттера. Новкъадерг могашалла ледара хилар дара, дегІера ницкъ дІабаьллера. Амма сатуьйсурса шуьйрра белшаш ша дІасаяржоре. ХІинцца бен дахаран хама а ца хиьнера, дахаран Іалашо а ца евзинера.

Цхъана буса ков туьйхира чІогІа. Дечиган-маьнгн тІехъ вижина Іуьллучу Романа, хьала а айъавелла, ладуьйгІира. Юха а ков туьйхира. Самавелира Ахьмада.

— Мила ву хьовх кху хан яьллачу хена веанарг? — олуш, гІовтал а кхоьल्लीна, аравелира Роман. Дагадаера цунна «ледара къонаха буса веа, дийнахъ наб йо». Царех-м хир бац хІорш?

Цунна тІаьххье вахара Ахьмад. Буьйса Іаьржа яра, сирла дегаш къизгара седарчий. Учара дІа халла гора кетІахъа воьдучу Романан гІаларт. Ринжана боьल्लीна гІуй дІабоккхуш татанаш хезира, говраш терсира, царна жоп лора кертарчу божали чуьрчара, тІаккха Романан аз деара схъа:

— Муьлаш ду шу? Мила веза шуна?

Къорачу озано жоп делира дуьхьал:

— Хьумиде схьакхайкхал.

— Хан яьлла хан ю вайна. Вижина ву иза.

— Хан дикачу къонахийниг ю. Аьлтамара кхойкху ала ахъ, мел мерза гІан гуш велахъ а, схьахьодур ву, хьуна, — аьлла, гІадвахана велавелира шен цІе яьккхинарг. — Же, сиха лела!

«Алтамар!» — цлеххана дагадеара Романна цлеххана стаг и хилар. Вуьшта, кхин цхьаь а дагатеси́ра, Алтамар мискачу нахана г1о деш, царна орцах волуш ву, бохуш дийцар. Ткьа Хьумидаца х1ун ду цуьнан, х1ун г1уллакх дог1ур ду? Хуур ду-кх.

— Ахмад! — кхайкхи́ра Роман, кет1ара д1а а ца во-луш. — Хьада, Хьумиде кхойкху, ала! Алтамар ву, бо-ху, ала.

Хьаьдда вахара Ахмад.

Ч1ог1а тоха а ца х1уттуш, йистерчу цлийнан неларх п1елг туьйхи́ра кланта. Жоп ца хезира. Т1аккха, ч1ог1о тухуш, кхайкхи́ра иза:

— Во Хьумид!

— Мила ву цигахь?

— Со ву — Ахмад.

— Х1ун хилла?

— Цхьа нах баьхкина. Хьобга кхойкху.

— Муьлаш бу?

— Ша Алтамар ву, ала бохура цхьамма.

Жимма хан ели́ра Хьумид дуьхьал вист ца хуьлуш. Т1аккха аз хезира:

— Д1авог1у, ала!

Ахмад учара сиха охьавоьсси́ра.

Шуьйрра д1адилли́ра ков. Коьртех башлакхаш хьер-чийначу кхаа беречо керта лаьхки́ра говраш, г1овг1а ца яккха а г1ерташ. Хьумида вахийтинчу Ахмада фонарь е́ара. Ерриге а барх1 говр ягарйи́ра Ахмада. Царна х1оранна т1е а воьдуш, леррана хьаьжначул т1аьхьа, Хьумида чувиги́ра берех коьртаниг. Уьйт1ахь висина шиь бегаши́йна а вист ца хили́ра.

— Мичхьара даьхкина шу? — хаьтти́ра Романа кьа-меле вала дагахь. Береша жоп ца дели́ра. «Шаьш бов-зарна кхоьру х1орш», — саций́ра Романа. Ткьа Ахмада-на дагатеси́ра: «Мотт ца хууш бу», — аьлла.

Жимма хан яълча аравелира Хьумиддий, цуьнан хьаший. ХIара, шен накъостий санна, башха лечкъаш а вацара. Леррана хьаьжира цуьнга Роман. Бурош санна, хьийзина Iаьржа деха мекхаш а, эхь доцу бIаьргаш а, лекха онда дегI а долуш вара иза.

Хьумид говрашка хьежа велира. Цхьаннан кхес озий-ра, кхечун вортанах куьг туьйхира.

— Схьаял панар юххе! — омра дира цо Ахьмаде. Юха веxха ваьллира сирачу говран бага хьажа гIер-таш.

«ХIун лосьху кхуо?» — бохуш, лаьттара Ахьмад, фонарь коьртал лакха а айбина. Говро корта лестабо-ра, ворта сеттайора. Бакъду, меттах-м ца йолура.

— Цергаш шайн меттехь ю, говраш къона ю, — вела-велира даккхий мекхаш дерг.

— Ерриш алашаш ю, цхьа даьIахкаш, — элира Хьу-мида, куьйгаш гIовталх а хьокхуш.

— Ишта ма ала... — сихвелира мекхаш дерг.

— Хилча муха ца аьр, — дегаза элира Хьумида. Ца вешаш Iоьттира. — Ахь-м дой далор ду ма бохура, ялий-нарш Iаспарш ю.

— Цхьана шарна ломарчу дежийлашка лаьхкича ев-зар а яц.

— Цхьана шарахь кхарна ен йолчу харжах, хаза-нехан санна, дика дой эцалур ду.

— Дежийлешкахь-м харжаш дукха ца оьшура. Вуьшта, ахь мах ма-хаддора ледара а яц хIорш. Балхах йоьлла ю, къена яц. Дийнахь хьаьжча хуур дара хьуна.

Цецваьлла ладобгIура Романа. Тохара СултанатIе-ран доьзална дина къола а дагадеара оцу сохьта. Хаьал безам байра цуьнан оцу лекхачу дегIахь волчух. «Аьлта-мар тов! Иштта къонаха хьо велахь-м, Iехабелла нах хьох», — бохура цо ша-шега. Билггал лачкъийна ялий-на-кх хIорш, бохург хьийзара коьрта. Юха а Аьлтама-

ран це хьалхайолура. Цо иштаниг до, бохуш, цкъа а ца хезнера. Султана а магош вуьйцура Аьлтамар. Iехавелла техьа иза а? ХIун ду техьа хIара дан мукъана?

Хьумида эххар а куьг ластийра.

— Вало, чохь дуьйцур вай, — олуш, дIаволавелира иза. Юха цIеххьана дагаваьлла Романе кIеда вистхилира. — Руман, говраш божали чу йохка.

Йиъ говр чуйига меттиг бацара божали чохь. ХIун дича бакъахьа ду ца хууш, шегга ца хоттуш диначунна Хьумид реза хир воцийла хууш, Ахьмад вахийтира Романа:

— Хьадал, Ахьмад, алал, божали чохь готта ду, говраш чутарлур яц.

Божалин неIарерчу хьостамах фонарь хьала а оьллина, ведда вахара Ахьмад. НеIаре кхаьчча, шера хезира цунна:

— Хабар даржале сихо ян езар ю. Шо даьлча цхьанне а евзар яц. Лула махкахь дика мах лур бу. Хьуна лаахь, ас юьгур ю уьш тIаккха цига.

— Эцца даьлча дендерг тIаьхьа дуьйцур ду вай, — паргIат жоп делира Хьумида.

Кхин ца лаьтташ чувелира Ахьмад. Стоьла тIе охьатийсинчу ахчанашна тIе даржош куьйгаш дехкира Хьумида. Гома хьаьжира иза кIанте.

— Хьо хIунда веана? — кIоршаме хаьттира цо.

Ахьмада дийцира.

— Со дIавогIу, ала.

Ахьмад сиха аравелира. «Iалелай! оццул ахча хилча, дадас ма шорта хьаьжIаш юьцур яра. Етт а... ТIаккха Iелина мел еза а шура хир яра» — бохура Ахьмада шашега. Цкъа а ца гинера цунна иштта дукха ахча. Цо цецваккхарна, дуьйцу хезнарг а коьрта чохь ца сецира, бакъдерг аьлча, и башха шен бала хеташ а вацара.

Хьумиддий, мекхаш дерггий схьа а веана, буьйсанан

хъеший дІабахара. Цул тІаьхъа божали чу вахара Хьумид.

Шайн йиъ говр уьйтІарчу говзанах дІатеси́ра, эцнарш ерриш а божалахъ дІатарйира. ТІаккха Роман цІа чу вигира Хьумида.

Оцу йистерчу доккхачу цІа чохъ вуьжуш-гІоттуш ва-ра Хьумид. Дехъара ши цІа зудчанний, берашний къастийна дара.

КІеда-мерза, Роман цец а воккхуш, лен велира Хьумид, стоьла хьалха охъа а хиъна, баьшначу коьртах дайн куьг а хьоккхуш.

— ХІара кхо-диъ де а дара, — бохура цо, — Руман, хьуна цхьа совгІат дан суна дагадеана. Алал, хІун езара хьуна? — хьесталуш тІебогІабелира цуьнан хІиллане бІаьргаш.

«ХІун дагадеана техъа кхунна?»—хьийзара Романна коьрте. Чохъа ма-валлара, нелсагІехъ лаьттара иза. Меттах а хьовш, жоп делира цо:

— ХІумма а.

Хьумид, хьала а гІоттуш, велакъежира.

— Эхъ а ца хеташ, ала. Сайна хьанал гІуллакх дечунна дика болх бан лууш боху ас. Алал.

— Суна хІумма а ца ъьшу.

— Яхъ йолуш ваний хьо. ХІета сайна луьу совгІат дер ас хьуна, — аьлла, куза тІехула тоьпана юххехъ пенах кхозу керла гІовтал схьайцира Хьумида. — ХІа, хьайниг дукха тишъелла. ГІоза лелайойла ахъ.

Вист а ца хуьлуш лаьттачу Романан белш тІе теси́ра Хьумида Іаьржа гІовтал. Цкъа охьатаса догхи́лира иза Романан, юха а ойла хийцаелира. Тиша а, шийла а яра цуьнаниг. «Юьтур ас, — ойла йира Романа. — Цу тІе, ас ехна, корта бетташ луш а яц». Иштта ша-шен сатедира.

— Дог ира-карахІотто хи ахъ малаза дукха хан хир ю. Схьахилал, Руман, — аьлла, стоьла кІелара схьа-

даьккхира Хьумида долийна чагIаран шиша. Стака дуьззина дIакховдийра. — ДIамала!

Цхьаь доцуш-м дац тховса кхуьнан комаьрша валар, дагахь а долуш, схьаэцна дIамелира Романа чагIар. Кора тIера схьаэцначу рюмки чохь ша а мелира Хьумида.

— ХIинццалц санна, хьо тешаме хир вуйла хаьа суна, Руман. Нехан хабарш дукха хуьлу. Доцург а алаза, кхоллаза Iийр бац. Уггар хазчу стагана а аьлла боху наха: цуьнан-м ворта еха яра. Тховса кхуза баьхкинарш ма хьахабелахь. КIанте а ала.

— Сан-м гIуллакх дац уьш хьехо.

— Кхин цхьа дехар а ду сан хьобга. Сахилале юьртах вала дезар ду хьан, говраш лома дIакхето. TIулг-Ломана дехьа ву Салахь, сан доттагI. И волчу йига еза уьш, жимма таялийта. Хьоза а воуьйтур ву ас хьобца. Цунна бевза некъ. И хилла цигахь соьца.

— Дика ду.

— Ахьмад вига а мегар ду. Цхьаьна самукъе хир ду шуна новкъахь.

Садаьржаш юьртана дикка генахь вара говраш лаьхкина воьгу Романний, Ахьмаддий. Iаьржа йолуш юьстахвала ца хIуттуш веана Хьоза дикка хьалхаваьлла воьдур, кхаьрца а воцчуха. Куй а курра саттийна тиллинера. Хазахета а вуха ца хьожура. Iинца хьийзаш бара некъ. Аьрру агIор гIорга бухахь цхьанаэшшара гIуьгI латтадора ламанан чехкачу хино. Аьтту агIор болчу ламанца юькьа хьун яра. Сих-сиха хаалора схьадуьйлучу шовданийн кегий татолаш. Дети овголгаш санна, зевне декаш Iинах лелхара цу татолыйн шийла хиш.

ХIинццалца хилла вацара Ахьмад хIокху меттигашкахь. Аьхкенна юьккъехь кхуза кхаьчча-м, дуьйцийла йоцуш, чIогIа цецвер вара: сийначу гIаша юькьийна

хъаннаш, бес-бесара лепа зезагаш, тайп-тайпанчу мукъа-машца шакарш етташ каде хыйза олхазарш, цхъа ша тайпа аьхна хьожа йоглу хло лаетта кхузахь. Бакъду, хлокху гуьйренан тIаьхьарчу деношкахь а яцара меттигаш ирча. Iаламан хазаллех воккхавеш, самалхадаьлла вогура Ахьмад, шуйрра биллинчу бIаьргашца хьожуш, цхъа а хIума тIех ца тилийта гIерташ.

Хьалхахьа геннахь баьссачу новкъахь гучубевлира береш. Кхарех бIаьрг кхетча, шодмаш тоьхна схьааьхкира цара говраш. Некъ хьаьвзучохь гучуьрабевлира уьш, юха а хаабелира, тIаккха а къайлабевлира. Синтем байна дIасахьаьжира Роман. ХIун адамаш ду техьа уьш? Хлокху къорачу арахь орцах вала стаг а карюр вац. Герз мукъана а делара.

Хьалхавоьдучу Хьозе мохь туьйхира Романа:

— Хьоза, гена ма вала. Уьш хIун адамаш ду а хаац.

ШолгIа ала оьшуш дацара Хьозега. Сиха юхаерзийра цо шен говр, массарна а тIехьа велира. Куралла а сиха яйра, Ахьмада тидам ма-барра. Оцу хенахь некъо голатухучохь, лома тIехьара схьалилхира береш. Массаьрггахь а герзаш дара.

— ХIорш ю! Тхайниш ю! — маьхьарий туьйхира цхьамма-шимма.

Кхеравеллачу Хьозас оцу сохьта юхааьхкира шен говр. Дуьхьалбевллачех цхьамма топ хьажийра цунна тIаьхьа. Романан вохар оцу сохьта дайра.

— Ма тохалахь, бер ду иза! — мохь туьйхира цо.

ТIаккха беречо, ирх а ерзийна, топ ялийтира. Дехьа-сехьарчу лаьмнаша кар-кара оьцуш, адамаша маллара, шайтIанан мохь хилла даьржира тата. Хьозас шед сийхира.

Берех шиь говрашна тIехьаьдира.

— Духадовла! — мохь туьйхира Романа. — Обаргаш аьлча а, писаш!

Царех лохачо сира говр хьалха а оьккхуьйтуш шед туьйхира Романна.

— Тхо ду писаш? — олуш.

Дарвелира Роман. Амма дан хIума дацара — герз ца хилча, кьовсаваларх тоьлар вацара.

— Хуур дара-кх соьгахь герз хилча. Ас дан деззарг дийр дара шуна, боьха хIуманаш.

Лохачо шолгIа а шед туьйхира.

— Аьлтамар! — кхайкхира цхьаь. — Ловза а ца веш Иннах кхосса вай хIара?!

И цIе хезча, цецвелира Роман. Ахмад а хьаьжира беречуьнга леррана. ХIара-м вац хIумма а тера цIе яханчу Аьлтамарх. Сийсарлерниг вара-кх, доккха дегI а долуш, Iаьржа мекхаш а долуш. Туьйранахь ма-буьйцу, боккха ницкь а хир бара цуьнгахь, тешна а.

— Хьо а ву Аьлтамар? — хаьттира Романа.

— Со воцург кхин мила Аьлтамар хаавелла хьуна? — элира вукхо дуьхьал.

Накьостий бийлабелира. Романа жоп ца делира. Леррана хьаьжира лоханиг, цхьаь-м дагаловцуш. ТIаккха элира цо:

— ХIинца кхета со, ахь бохучух. Сан цIарах лелаш ву цхьаь. Аматаш муха дара хьуна гиначун? Дийцал.

— Лекха, зорьтал, даккхий Iаьржа мекхаш...

Гонахарниш юха а бийлабелира. Кхуьначух тера до-луш хIумма а дацара Романа вийцинчун. ХIара лоха, векъана вара, кегий мекхаш а, буткьа жима мара а болуш.

— Хьан цIе а , хьо мила ву а ца хаь суна. Аьлтамар со ву, хIокху наха тоьшалла а дийр ду хьуна. ХIинца тхаьш арабаьккхина некъ а буьйцур бу ас. Сийсара говраш яжо дахана оцу нехан а, церан лулахойн а бераш, — говрашна юххехь лаьттачаьргахьа шедан кхаж уьйхира Аьлтамара. — Цхьана кьуша, царна етта а йиттина, гов-

раш длайигна. Го деха хлара нах а баьхкина орцах-ваьлла со кхарна, сайн накъосташца. Хинца, хлара говраш хъайга мичара кхъачна, хъуо мила ву, ахь дийца а деза.

Клоргга садаьккхира Романа.

— Хьумидана болх беш ву со. Сийсара хлорш ялош баьхкира цхьа нах. И ас вийцинарг а вара цаьрца. Хьумида, ша эцна хлорш лома лаьхкина вохуйтуш ву со.

Леррана хъаьжира бере Романе, тлаккха парггIат элира цо:

— Хьобга ала хлума дац тхан. Вуьшта, говраш йолчара длаюьгур ю. Хьо дуьхьалвийла а ца веза.

— Хлорш лачкъийна хилар билггал ца хаьара суна. Со дуьхьал вийр вац, йолчу дайша говраш длайигарх, — элира Романа. Тлаккха Хьумидана кхунах Романа хлотто еза кийтарло а сецира цу шиннен.

Боларахь говраш йохкуйтуш, цлехьа вирзира Романний, Ахмаддий. Дикка гена ваьлча, Романа элира:

— Хьоза, аьлча а, цу кьутIано цхьа мотт бийр бу, хьуна, вайшинна дега, — элира Романа.

— Хлун хир ду техьа вайшинна кхунах?

— Ма нисдели-кх хлара дала-м ткъа. Дикка халахетта вара со, сийсара оцу мекхаш долчо ша Аьлтамар ву алар.

— Бакъволу Аьлтамар-м хлара хилла.

— Хилла те. Хьуна хезний кхунах лаьцна хлумма а?

— Дадас дика стаг ву, олура.

— Дика хилла а ца Iа. Султана дийцира суна. Цхьана а мискачу стагана бохам ца баьккхина цо. Клотарахь Iаш а ву, ша лаца хьовзийча цлера волу, юха, салтий дIабахча, цIа воглу.

Малх глушлакхе баьлча, юьрта чувуйлира и шиъ.

Дарвелла карийра Хьумид. Текхохкавелира иза:

— Хьажал, хьажал, кхин эхь а ца хеташ воьгучуьнга,

говраш дІа а яхийтина... Нажжаз! — аьлла, тоха дагахь гІаж хьалаайбира цо, ша муха хІун до а ца хууш.

Романа, дуьхьал куьг а тесна, атта схьаяьккхира иза, тІаккха каг а йина, юьстах кхоьссира. Юха ондда элира:

— Хьумид, хІара бераш доццохь вистхир ву со хьоьга. Ахьмад, дІанехьа валал.

Учахь хиьна Іаш вара Хьоза. ПІелг а ластийна, дІавийхира цо Ахьмад. ТІекхоччушехь хаьттира:

— ХІун дира цара шуна? Йиттирий?

— Руманна шозза шед туьйхира.

— Со-м дика велира, хьуна, кІелхьара. ТІаьхьа тоьпаш етташехь схьаиккхина. Зов деш лерга юххехула белира цхьа хІоь. Цу писашна-м дан деззарг дийр ду, хьуна, дадас. Тахханехь гІур ву салтий бало. Дукха эвхьаза евлла и хІуманаш.

— Уьш муьлаш бара хаьий хьуна? — Іоттар ян дагахь хаьттира Ахьмада. Дукха сетташ, кура, массарна а тІехула хьоьжуш хиларна, хьалхарчу юьххьехь дуьйна ца везавелира и Ахьмадана.

— Муьлаш бара? — хаьттира Хьозас.

— Аьлтамар, цуьнан накьостий!

— ХІахІ?

— Бара те. Сийсара веанарг Аьлтамар ца хилла. Къу хилла иза.

Хьоза вист а ца хилира дуьхьал. Хила деззарг-м шуна хили, бохуш, там хилла, дагахь воьлура Ахьмад.

Жимма Іийна-а, ша шен ойланашна жоп луш санна, Хьозас элира.

— Дадас хоуьйтур ду царна, тхьоца и забарш мегар йоцийла. Хаьа суна, хоуьйтур ду. Гур ду хьуна, Аьлтамар салташа лаьцна дІавуьгуш.

Оццу хенахь, мерах шок а етташ, юххехула тІех а ваьлла, чехкка шен чу вахара Хьумид. Сиха хьалаиккхина, Хьоза а вахара цунна тІаьхьа.

Роман волчу юхавеъча, Ахьмада хаьттира:

— ХӀун элира ахь цуьнга?

Бақъволу Аьлтамар мила ву а дийцира, сийсара говраш хьан ялийра сайна хаьийла а хаийтира. ОьгӀаз-вахана, воьхна дош а ца далийра дуьхьал. Гуттар санна, лаьттах туйнаш а тоьхна, дӀаваха.

— Ас Хьозина а дийцира изза, — элира Ахьмада.

Ший а гӀадвахана велавелира.

Амма дукха хан ца елира, шен чу ваханчул тӀаьхьа, юха уча а иккхина, Хьумида мохь тоха:

— Руман! Говр кечьел суна!

Романа нуьйр тиллира говрана. Ахьмада, юьхь а лаьцна, уча дӀайигира иза. ЦӀена кечвелла, кьегина ара-велира Хьумид, шен веза хиларе хьаьжча, тамаша балла, тӀахьаьлла говра хиира. Чоин тӀам дӀа а теттина, кисана куьг юьттира, юха кӀанте мохь туьйхира:

— Хьоза! Схьадал сан бохча, стоьл тӀе охьадиллин-чохь дисина сан иза.

ЧӀарххехь хьийза говр сецош, Хьоза араваларе и хьоьжуш, вухавеара Ахьмад.

— Салтий бало воьдуш ву, — элира цо меллаша Романе.

— Хьуна мичара хаьа?

— Хьозас дийцира. Аьлтамар лацийта, уьш бало гӀур ву, бохура.

Леррана Хьумиде хьаьжира Роман, сиха дагахь цхьа сацам а бира. КетӀахьа говр схьайолаялийтинчу цунна дуьхьал а вахана, элира цо:

— Хьумид, пурба лохьа суна, сайн накъостий жаӀуй болчу ваха. Ганза дукха хан а яра...

Ша жимма хьалха, сихвеллачу меттехь дукха кӀор-шаме хилар дага а деана, диканиг хила, реза хуьлуш, жоп делира Хьумида:

— ГӀо, мегар ду ваха.

— ДІатоха хабар-хІума-м дац?

ЦІеххъана дагавелира Хъумид.

— Ду-те, маъІаргона виц а лора. Кхана хъалххе пхи уьстагІ схъакхацабе, ала ХІароне. Хъеший бу вайга бо-гІур болуш.

— Дика ду. Со цаърца кханалера де доккхуш Іен мегар дуй?

— Ахъмад ларор вуй цІахъ?

— Дан дезаш даккхий гІуллакхаш-м дац. Дика хъо-жуш хилар тІе а дуьллур ду ас цунна.

— Мегар ду, хІета, — аьлла, кех велира Хъумид.

Ког лаьттах ца кхеташ, хыйзара Роман, дан оьшург цхъа а буха ца дита гІерташ. Ша цІера волуш хиларна кІеззигчу ледарлонна тІехула а Ахъмадера бехк бок-кхийла ца лаъара цунна. Хъумидана бахъана ца дита массанхъа юх-юха бІаьрг туьйхира. Цул тІаьхъа, Ахъмадан Іудика а йина, дІавахара иза жаІуй болчу.

ШолгІачу дийнахъ керт юьзира салташа. Хъалххе Іуьйранна жаІуьно ХІарона схъа а далийна, даьа а дайьина, тилийначу уьстагІийн чархаш даккхийчу ейш чохъ кхехкош яра. Кхийолу яахІумнаш а яра шортта еш, дуккха а гергара зударий а балийна. Доккха шун хІоттийнера шина эпсарна, охъаоьху хи санна, ца кхо-ош маларш а дара. ГІеххъа кеп хиллачу хъешашкара звхъаза дешнаш дуьйлур.

УьйтІа велира Хъумид. Маларо коьрте дохк хъовзий-на сакъераделла вара иза а. Делахъ а, цхъа хІума ца тайнера цунна. Дукха лерана хъуьйсура эпсарш чу яахІуманаш кхоьхьучу зударшка. Даккхийчу ейшна кІел цІерш ягош волу Ахъмад кхайкхина тІевалийра цо. Дуьххъара гуш санна, леррана хъаьжира, дегазо ку-чан пхьош а лаьцна, дІа а, схъа а верзийра. ТІаккха шен зудчанга Маржане схъакхайкхира.

— Хезий хъуна, чу яахІуманаш хІокху кІанте йо-

хъуьйтур ю ахь. Хъуо ма йоьллахь, важа зударий а ма бахкийта. Кхетий хьо?

Цкъа а дуьхьал дош далийна йоцчу зудчо сиха жоп делира:

— ХІаъ.

— КІант мичахь ву? — олуш, дІасахьаьжира Хъумид, ша араволуш хьеший болчу чохь и хилар дага а ца доглуш. Кертахула бІаьрг беттарх кхин и ган а ца гина мохь туьйхира цо: — Хьоза!

Араиккхира Хьоза, дена тІевогІавелира.

— ХІун боху ахь, дада?

— Хьайн гІовтал лол хІокху кІантана тІеюха, — олуш, корта тесира Хъумида Ахьмадехьа, дІа а ца хьожуш.

Ведда вахана схьаеара Хьозас гІовтал. ДерІана цхьабосса вара ши кІант. Шена тегча санна яра гІовтал Ахьмадана. И тІе юьйхича хийцавелла, хаза гора Ахьмад. Ах стаг бедаро веш ву, олуш ду.

— Хьада, куьйгаш дила хьайн, — Ахьмаде а аьлла, дІаволалуш воллчу Хъумидан бІаьрг кхийтира керта воглучу Молла-Исраилах. Ца тайра Хъумидана, шен доцчу гІуллакхана юкьалелхаза Іаш вацара молла. Юккьехула хьехамаш бан а волалур вара, жайни тІехь ишта дуй, вуьшта дуй, бохуш. Дуй биъча, царна тІе хьожу хир вацара иза цкъа а.

«Хьо вара кхузахь чІогІа оьшуш», — оьгІазвахана туй кхоьссира Хъумида. Амма юьртахь динан да волчу цуьнца эгІа йиш яцара.

Іаса а луьйзуш, велахъежна схьатІевеара Молла-Исраил.

— Дош дац, дош дац лела хууш ца хилча, — генара дуьйна долиьра цо. — Дика болх беш бу хьан корта, Хъумид. Махкана а хууш ду-кх хьан ондда гІортгор хилар. Дера ду.

Ша хастор тайна, дагара лачкъош, церг гучуелира Хьумидан.

— Марша а воґийла хьо, Молла-Исраил. Цхьабол-чарна ца хайитича ца долу ахь бохург а. Сайн дохна тӀе куьг кхийдочарна, Іадато а, Іедало а ма-лоьхху, бекхам бийр болуш ву-кх со. Хьуна а хезна хила там бу, ас эсна говраш цхьана писаша дӀаяхар.

— Дера хезна. Блаьрга сара кхетча санна, хала а хийтира. Совцо еза и хӀуманаш, дела а, Іедал а хилар дӀахайта деза. Бакъ боху, бакъ боху.

Хьеший болчу чувигира Хьумида молла.

Учахула схьавоґура Ахьмад, кхехкийначу жижигах барз баьккхина хедар а дахьаш. Тамехь хьожа етталора, шортта хи дуьйлура цергех. Ган а йиш яра, йоґлу хьожа кийра чуоза а йиш яра. Амма жижиг дуур дара бохург аьттехьа а дита йиш йоцийла хаьара Ахьмадана. Баккхийчу хьаькамийн, хьолах букьбеллачу хьумидагӀеран кхача бара иза.

Ахьмад неӀаре кхоччуш чуьра араиккхира Хьоза.

— ХӀей, гӀовтал бех ма елахь! Гуттарейна а елла яц и хьуна. Дагахь латтаделахь.

— Ахь елча а ас схьа а оьцур яцара, — элира Ахьмада.

— Яцара те, — ца вешаш балдаш а саттийна, дӀава-хара Хьоза.

Ахьмад чуваьлча, хьеший а, хӀусамда а кьамел таса-делла бохкура. ХӀара ган а ца гора царна, ткьа ша дӀа-вистхила Ахьмад а ца хӀуттура.

Цергех хи даьлла, векхавелла луйш, хьешана тӀе-боьгӀначуьра ши блаьрг дӀа ца боккхуш Іара Молла-Ис-раил. Юх-юха хоьттура цо:

— Дика воллу боху-кх ахь хьуо, Жума? Далла ха-стам бу, далла хастам бу. Дукха хан яра суна хьо ганза, хьо гаре ас сатесна. Хьо-м чинехь а лакхаваьлла?

Курра жоп делира эпсаро:

— Шена хъанал гѳуллакх дийриг виц ца во паччахьо.

— И бакъ ду, и бакъ ду. Далла хастам бу. ХІара, «Сен лар яхана аре» хъайн дола маца йоккхур ю ахъ?

— Кхин гѳуллакхаш дукха долуш, ца лараво и хъал-хадаккха. Жимма мукъаваьлчахъана дийр ду вай иза. Хъастаха санна, и писаш а гулийир яц.

— Нийса боху, и нийса боху, — сихбинна корта туьй-сура, хешо схъааьллагунна тІетан кийчча волчу Молла-Исраила.

Къамела юкъавуьйлира Хъумид:

— Цкъа, вехка а вихкина, кху лаьмнашкара Аьлта-мар охъаваккха веза. Хъалжара и ду тахана.

— И оха доггах дийр ду. Суо лелачухула и вицвелла вац со. ХІинца дерриге а дика нислуш лаьтта.

— Дала аьтто бийр бу, дала аьтто бийр бу, — боху-ра Молла-Исраила, оцу дешнашца лаьцна а дакъа ло-цуш, вукхарна там беш.

— Некъ хъий кІантана? — хъьттира Жумас.

— Дика хаьа.

— Вукхо дийр дуй гѳуллакх?

— Це яьлча санна хъаьвзар ву. Ахчанах хІуьу а дийр ду.

ЛадоьгІуш Іийна шолгІа эпсар, кад а лаьцна, хъала-гІаьттира.

— Дехийла вай! — куьг айбира цо. — Аьлтамаран корта боцуш кху лаьмнашкара тхо охъа а ма дуьссий-ла!

Велакъиэжаш, корта телабора Молла-Исраила.

— ДІаэца, дІаэца, воккха стаг, кад!

Схъайицира Молла-Исраила, чагІарх буьзна кад. Юха оцу сохьта, вагийча санна, сиха охъабиллира, хІиннца кІантах бІаьрг а кхетта. Мичара мегар дара, кІантехула хиьна а, юьртахошна дІахиьча, молла ке-

дах кхеташ хилар. ТПаккха-м хьаха дац сий-ларам бо-хург аьттехьа а хир. Моллаллех а вер ву.

Хьумиде бIаьца йира Молла-Исраила. Вухахьаьж-начу хIусамдас кIантера хедар схьаййцира.

Сарралц дахделира шун. Синтем байна вара Ахь-мад. Кхоьрура, аьтто а баьлла, Аьлтамар лацарна. То-хара йолчу нахана говраш цо юхаерзийчхьана хаьал безам баханера цуьнан цуьнга. ХIинца Хьумида а, цуь-нан хьешаша а кхобучу ойланаша садуура кIентан. Ла-рамаза ладогIар а нисделира. Маржа яI, дIаханийта йоцу йиш, лаьмнашкахь лечкьича-м карор, хьаха, ва-цара Аьлтамар. Хьажахь, юккьехула ваханчу Романе а. ЦIахь велахьбара цунна хуур дара дан дезарг.

Iаржъеллачул тIаьхьа, техкаш волу Молла-Исраил кех а ваьккхина, вухавогIучу Хьумида элира Ахьмаде:

— Кестта Хьозица ван везаш хьаша ву. И схьакхаьч-ча хаам белахь соьга.

УьйтIахь, йоккхачу амбара хьалха, цIе а латийна, Iаш бара салтий. Цхьаберш хабарш дуьйцуш боьлура, вуьш шайн цхьацца дезарш деш бара. Юьхьенца царех нйза-луш хиллачу Ахьмадана хIинца гора, уьш, кхидерш сан-на, адамаш хилар. «Иштта бедар а юьйхина лелла-кх Руман а цхьана хенахь», — ойла йора цо.

Ото хьалхарчу тIулга тIехь хиьна Iара Ахьмад. ЦIех-хьана говрийн бергийн татанаш хезира кел арахьа. Оцу сохьта ков туьйхира. Хьаьдда вахара Ахьмад. Хьоза а, цуьнца цхьа стаг а гира цунна.

— ДIаделла ков! — цIевзира мохь тоха воьллачу Хьо-зин аз.

Уьш керта баьхкича, кхуза схьакхочучу цIеран серло-нехь гира Ахьмадана Хьозица верг. ЧIогIа цец а велира. И вара иза, тохара говраш ялош веача, ша Аьлтамар ву баьхнарг. Дера вац цхьа а Аьлтамар-м, кьу ву-кх, бакь-волу. ХIинца хIунда веана хьовх? Ца веана, хьуна, дика-

ниг дахъаш-м. Цахъ велахъара Руманна хуур дара.

Мекхаш дерг эпсарш болчу чувигира. Дукха ца Іаш берриш а арабевлира. Воккхаволчу эпсаро команда а делла, салтий говрашка хевшира сиха. Мекхаш дерг, эпсарш хьалха а болуш, кех бевлира уьш, Іаьржачу бодашкахь дІабайра. «Маржа яІ! — бохура Ахьмада ша шеге юха а. — Аьлтамаре дІахайта йоцу йиш, хІорш богу, аьлла». ХІун дийр ду ца хууш, догдохна текхира цо набаро Іехаваллац йолу хан.

Іуьйранна цІа кхечира Роман. Цкъа а ца хиллачу тайпана сакъераделла вара. Керла хІун ду а, салтий мича бахана а, маца баьхкира а ца хаьттира. Забарш йора, воьлура. Мекарлоне кьизгара стигалан басахь бІаьргаш.

Кертахь хьийзаш волу Хьоза новкъаволуш холчохь вара Ахьмад. Дерриге а дІадийца лаьара воккхачу доттагІче. Хьоза дІавахаре сатуьйсуре, амма собар-м ца тоьира, са меттахь дацара.

— Руман, — элира цо юххе а таьІна, меллаша. — Ілаца баха салтий. Буссехь баха.

— Хаьа суна, — жоп делира Романа. Цецваьлла хьаьжира Ахьмад, кхунна мичара хаьа, бохург дагахь. — Шек а ма вала хьо. ДІа ма-баххара, баьсса юхабогІур бу.

Хазакхетта тохаделира кІентан дог, декхаделира дерриг дуьне. Эх, ма боккха кхаь бара иза Ахьмадана. Юха цІеххьана дагадаера цунна, мекхаш долчух-м ца хаьа хир ду кхунна хІумма а, аьлла.

— Тохарлерниг а вара цаьрца.

— Мила? — ца кхийтира Роман.

— Мекхаш дерг, буса говраш ялийнарг.

— Ахь боккъал боху? Хьай жІаьла яІ! Некъ буьйцуш вахана. Воккха-м вер вац хьуна иза ша лелочух, — элира Романа оьгІазе. Юха ша шена билгалдаьккхира. —

Кхин хъаьнца хир дара гергарло къуьнан. Берриш а цхъаь бу хIорш.

Роман шек ца хиларо сапаргIатваьккхира Ахьмад. Боккхачу доттагIчунна дуккха а хIуманаш хаьий а, буса баханчийн аьтто хир боцийла а хиира кIантана. ЦIех-хъана коьрте иккхира: «ЖаIуй болчу вьоду а, аьлла, кхечухъа вахана-м хирг хир вац хIара?» Вахана хила там а бу, йиш хиллехъ ша а гIур вара, аьлла сацам бира. Дикачу нахана гIо дар вон-х даций. Мискачу нехан говраш лаха орцах муха ваьллера! «Маржа я! Соьга а балахъара цунна цхъа дика болх», — ойланаш йора Ахьмада.

Дерриг дуненах чам белира Ахьмадан делкъан хенахъ.

Салтий тIаьхъа а хIиттийна, юхабаьхкира эпсарш. Дуьхъалваьллачу Хьумиде элира жимахчу эпсаро:

— Шун лаьмнаш а, Iаннаш а бIаьргашший, моттий долуш ду. Тхо дIакхачале, цхъамма-м хаам а бина, цIера девлла и жIаьлеш.

Ткъа Жума, дукха оьгIазвахарна, вист а ца хилира.

Гуттар а санна, лаьттах туйнаш туьйхира Хьумида. Церан аьтто ца нисбаларал совнаха, кхин цхъаь дара цунна новкъа, хIорш кхаба дезар. Ша, ваха а вахана, балийна хилча, вухаволийла дацара. ХIинца цунна луург хIорш сихха дIабахар дара. Цундела элира цо иштта:

— Цкъа дIахиънехъ, кеста аьтто бер бац. Ларлур бу. ТIаккхахула ас хаам бийр бу шуьга, жимма хан а ялийтина.

ТIетайра жимах волу эпсар.

— И бакъахъа хир ду. Вуьшта, виц ма лолахъ. Буьйса а яьккхина, кхана гIала гIур ду тхо. Са ца даIахъ дегI дика дац, — олуш, цийнехъа дIаволавелира иза.

— Руман! — кхайкхира Хьумид.

Божалин неIарехъ гучувелира, салтий керта богIуш цу чу вахана Роман.

— Хъешийн говраш Іалашъелахъ!

— Дика ду.

Уьш-м салташа а Іалашыйр яра. ХІетте а ша хьо-шалла дар хъалхататта лиира Хьумидана.

— ХІа, хІара амбаран догІанаш, шортта хІоъ эца.

Роман тІевеъча леррана хъаьжира цуьнга жимах болу эпсар. Роман дІаволавелча а, бІаьрг тІера ца бок-кхура цо. Вехха лаьттира иза тІаьхъахьоьжуш, цхъаь-м дагаловцуш. ТІаккха ведда цІа чу иккхира.

— Со гІалат ца ваьлলেখъ, вайн кхуза дахкар эрна ца хилла! — элира, шеха кура корта хъала а тосуш.

— ХІун хааделла хьуна, поручик? — кьора хаьттира Жумас.

— ДагадогІий хьуна вайга хаам беана, когана астагІ а, хъаьрса а, сийна ши бІаьрг а болуш, ткъей ялх шо кхаьчна волчу ахархочо шен мехкаден бахамах цІе тесна, бохуш? Вахана лар йоцуш, тІепаза вайна иза хІокку вайн хІусамден бахамехъ болх беш ву. Билггала иза ву, суна хетарехъ.

ХІетахъ и хаам кхаьчча, хІетта поручикан чине ваьккхина волчу кхуо дукха йира ойланаш и шега лацалахъара, бохуш. Цуьнан коьртах биллинчу мехе а сатуьйсуре. Ахча оьшуш вара, эпсарийн клубехъ кехатех ловза а, кхин долчу хъашташна а. Бакъду, цхъаьнгге а хъаха-м ца дора цо. Ткъа хІинца шен воккхавер лачкъо а ца хаьара: цкъа-делахъ, чинехъ лакхаваккха а тарлора, зуламхо лацарна, шолгІа-делахъ, ахча а лур дара. Цхъа хъанна мила ву ца хуу обарг лоцучул, дуккха а санехъ ду, берриге а махкахъ бохург санна, кхайкхийнарг лацар.

— Билггал иза ву! — элира поручика шолгІа а.

— Вац хир ву, — ца тийшира Жума.

— Дера ву. Цуьнан коьртах биллина мах вай хІинца схъа а оьцур ма бу.

— Схъакхайкхал хIусамдега.

— ХIокху сохъта! — аьлла, каде неIарехъа хъаьддачу цунна дуьхьалкхийтира Хъумид.

— Жижиг кхехкале хIума кхалла вай, — элира цо чохъаволлушехъ.

— И дан кхуьур ду вай. Дийцал, Хъумид, и хъаьрсаниг мила ву? Мичара кхаьчна кхуза?

— Муьлха? — ца кхийтира Хъумид.

— Хъуна болх беш волу и астагIниг.

— Ялхо ву. Оьрси.

Эпсарш вовшашка хъаьвсира.

— Дукха хан юй и кхузахъ волу?

Хъешашна хааделларг хIун ду ца хууш, ойла йора Хъумида.

— ШолгIа цо ду. Хъанал къахьобгуш ву. Цунна ала вониг дац сан. Доцуш дерг олийла яц.

— Нохчийн мотт мичахъ Iамийна цо?

— И ас хатта ма ца хаьттина. ХIун ду хилларг?

Деза элира поручика:

— Хилларг дера ду, иза вай сийсара тIаьхьадевллачул а боьха стаг хилар!

Хан йоцчу хенахъ стигал къевкъича санна, чIогIа цевелира Хъумид. Забар йо техъа я боккъал боху — ца хууш, рогехъ шингге а хъаьжира.

— Ву те боьха стаг ву, — чIагIдира поручика, Хъумид ца тешийла хиьна.

— Ой! — аьлла, висира Хъумид кхин ала хIума а ца карийна.

— Цена бакъ ду, — бохура поручика, Хъумид тешо оьшуш башха хIума а доцушехъ.

— ХIун дина кхуо? — эххар а хаьттира Хъумида.

— Шен мехкаден бахамах цIе тесна!

— Мехкаден?

— ХIаъ.

— Хъажахъ! Гаур я! Гаур! И боъха пхъо хилла-кх ас бажориг, — хезначо, чIогIа цецвоккхуш, дарвинера Хъумид.

Юха ойланашка велира иза.

«Ванах, — бохура Хъумида ша шега, — ма эр дацара цунна тIехъаъжча цхъана а тайпана вониг. Цкъа а дуьхъало ца еш, кхочушдора шега аьлларг. Дика а, маъхза бохург санна а белхало вара. Бакъ мукъана дуй техъа Руман кхара вуьйцург хилар? ГIалатбевлла хила а ца тарло?» — керчара ойланаш.

— Бакъ мукъана дуй техъа хIара иза хилар? — хаьттира Хъумида эххар а.

— Талла деза, — элира Жумас.

— И-м хIинцца хуур ду вайна, — сихвелира, гIадвахана, поручик. — Схъакхайкхал цуьнга, и шек а ца во-луйтуш.

Уча а ваьлла, мохъ туьйхира Хъумида:

— Руман! Схъавоьл!

Юха чу а веана, гIанта охъахира неIарехъа а вирзина. Вон хъоьжура иза. Ойланаш керчара. Нагахъ бакъ делахъ, шен дог Iабо лоьрура цунах.

Чу а ваьлла, неIарехъ сецира Роман.

— ТIаккха, — хъала а гIаттина, тIеволавелира поручик, — дийцал, сагатдой ахъ Россин аренашна?

Роман вист а ца хилира. Сакххилла дегI дуладелира цуьнан. Поручик неIаре дIахIоьттира.

— Хъуо карор вац моьттура хъуна? — элира Жумас.

Роман арахъаьдира, амма поручико некъ лецира, тIехъашха тIекхеттачу вукхю куьйгаш къевлира.

«Дависа-кх хъан, дуьне! — дагатесида Романна оцу сохъта. — Хьолах вукъвеллачун харцона тIе къечуьнан нийсо йолуш де маца догIур ду техъа? Гуш лаьтташихъ къоланаш, хъарамлонаш лелош волу хIара хIусамда вех-

каран метта, машшаш сан дегІах хьерчадо-кх. ДоґІур ду-кх цкѣа тхан ког хІоѣтина де а»...

Вехха Іийра Ахьмад божалин кІаже а воѣлла воѣлхуш. ЧІогІа кѣахетара цунна шен доттаґІчух. Ха дан ши салти а хІоттийна, амбара чу кхоѣссинера Роман, не-Іарна боккха ґІуї а боѣллина. Дан накѣосталла дацара. Хьанах дагавер ву а ца хаѣара. Султанах, Романан хьешах дагаваѣлча хІун дара техѣа, аѣлла, ойла хилира. Юха иза а хийцаелира. Могаш воцуш, меттахь Іуѣллучу цуѣнан а дан ґІо хир дацара.

Божали чуѣра аннаш юккѣехула дІахѣѣжура Ахьмад амбар йолчуѣа. ВоѣґІа санна лаѣттара ши салти. Хазахета а юѣстах ца волура. Ма чІогІа ѣшура-кх хІинца и туѣїранахь буѣйцу шайтІанан куй. ДІа а тиллина, цхѣанне а ца гуш, хѣаѣккхина амбара чу а вахана, юха и куй дІа а белла Роман кІелхѣарволуѣйтур вара.

Хѣажал, дІо ву Хѣоза. Кертахь латийначу цІарна гонах хѣїйзачу салташца лаѣтта. Векхавелла ву. ґІїбаваккха везара. Вехка а вихкина Роман амбара чу вуѣгуш, цунна, шед тоха ґІерташ, чукхийсалора. Боѣха хІума. Собарде ахь... Хѣажал, боѣлуш бу, цхѣаѣ-м боху салташа цуѣнга куѣйган эшара.

Хѣоза чехкка дІавахара. Дукха хан ялале вухавеара. ґІовталан киснашкара схѣа а даѣккхина, ши шиша дІакховдийра салташка. Боѣлуш, забарш еш охѣахевшира уѣш.

Юха а Хѣозица кѣамеле бевлира салтий. Ведда вахара иза. Учахь дуѣхѣалкхийтира, чуѣра араваѣлла Хѣумид.

— Дада, дІорчарна малар далиятахѣа, — элира цо, ша хѣалха даѣхѣина хилар лачкѣа а деш.

Велакѣежира Хѣумид. Кад тоѣхна хиларна, комаѣрша ваѣллера иза.

— Хѣада хѣуо. Шортта хѣуо, — элира цо.

Лаьмнашна тIе бижира гуьйренан шийла малх. Ин-дагIаш дахделира. Эцца малх кхаьчча де сиха долу кху-захь чекх. БIаьргана хаа а луш, бегош охьакерча малх, ломана тIехьа кьайлаболу.

Маларо самукьадаьккхина салтий яй йир ала буьйла-белира. Диллинчу корехула чуьра схьа а хезара бехна-чийн аьзнаш. Салташна тIевеара Хьумид. Ондда кеп йол-луш вара иза. Карахь деанчу шишанна чуьра шена кад боьттира цо. Юха цIеххьана дагаваьлла, амбаран неIа-рехь лаьттахчу шина салтичуьнга дIакхайкхира:

— Схьавола ший а! Цхьаннахьа а гIур дац и шай-тIа!

Массарна а кхарна там бан лууш вара иза тахана. Оц-цул луьрчу стагах ша кIелхьара валарна сагIа даккха а дагахь вара. Шен мехкаден бахамна цIе тесначу цунна хIун дара кхунна и дар а. Дала ларвина-кх хIинцалц а. Дера ду-кх сагIа даккхал доккха хIума-м хIара.

Ши салти, вовшашка а хьаьжна, велакеьжира. И шиь-м дуьхьал вацара цхьацца кад мала. Хьаькамаша хIун эр ду, ха дIатесча?

Накьостий а кхайкхира, куьйгаш а лестош:

— Схьавола! Миччама а гIур вац иза.

Ши салти тIевеара. Кедаш доьттира Хьумида цу шинна. ДIамелира. Кхин а доьттира. Кьамел тасаделира.

Амбаран неIарехь цхьа а вацара. Букьлуш бара бодаш. ХIинца-м хьаха хаьара Ахьмадана дан дезарг. Хан ца йойуш тохавелира иза. Гучуваьлча шена дендерг дага а ца догIура цунна. Цуьнан ойла ечохь вацара. Цициг санна, тебна вахара. Ларлуш гIуй дIа а баьк-кхина, жимма херйинчу неIарехула чохьа велира иза. Вистхилар доцуш, катохьхана шеддаш даста волавелира. ЧIогIа дина а хиллера уьш, куьйгашца гIуллакх

хирг а ца хилла, цергашца тасавелира Ахьмад царех. Юха цлеххъана дагадеара, жима мукх. Цхъа кIира хьал-ха деллера иза цунна Романа совгIатана. Сиха схьа-даьккхира кIанта шен кисанара урс.

Куьйгаш, когаш дихкина хилла машшаш хедийна охьаэгийра. ГIара-гатанах ларлуш, меллаша чуьра аратекхира и шиь. Ахьмада гIуй дIабоьллира, доттагI вадар сиха хаа ца далийта.

Амбара тIехъа, дIо керта юххе кхаьчча, Романа элира:

— Доккха гIуллакх дин ахь, Ахьмад. Со схьакхетар ву, гур ву вайшинна.

Роман, каде кертал дехъа а иккхина, къайлавелира. Ахьмад божал долчу вахара, салтий, хIусамдай тергал-ван. Амбар йолчу дIахьаьжначу цунна, хIинцца марса-яьккхинчу, цига дIакхочучу, жимма бодаш къехкочу цIе-ран серлонгахь шина салтичун гIаларташ хааделира. Вахана, тохара санна, дIахIоьттира и шиь, цхьамма а меттахваьлла эр доцуш.

— Ларве аш, ларве аш, — бохуш, дагахь вьолура Ахьмад.

Юьйранна шена гун долчу Хьозин суртах чIогIа там хиллера Ахьмадана. ЭхI, дерриг ма-дарра дIа а аьлла, цуьнан букъ бон йоцу йиш, бохура цо ша шега.

Хьалххе гIевттина, ондда хIума а йиъна, новкъабовла арабевлира эпсарш. Цхьогал хилла гонах хьийзара Хьумид. Къегина араваьлла, эпсарийн бIаьра хьоьжуш Хьоза а вара.

Схьадалийра эпсарийн дой. Жимахчу эпсаран дине хьоьжура Хьумид. Къона цIий кхехкаш, дегIера гIор мича хьур ду ца хууш сеттара, берг еттара, буса дика садаIначу говро.

— Къонахчун дин ишта хила а богIу, — элира Хьумида, хазчу дашна а доцуш. Говраш евзаш вара иза.

Ахьмадан а тидам хилира хьеший кхуза кхаьчначу минотехь дуьйна оцу говран. Ян а яра иза башха, муьлх-хачу беречо а дозалла дийр долуш. Іад санна юлаелла, дІаэккха кийча яра. Бакъду, Ахьмадана бІаьрла даьлларг кхин дара: хьалхара, ши ког голашкара дуьйна охьа кІайн кисеш хьарчийча санна бара. Тамашийна хийтира цунна уьш.

Говра хаале курра омра дира поручика:

— Арадаккха и жІаьла амбара чуьра!

Хиллачух цхьанна а хІума ца хаьийла хууш, шен дагахь воьлуш, ков дІаделла ваханчуьра схьахьожуш лаьтгара Ахьмад. Жолам яІ, хи чохь бІаьргаш биллича санна хьаха дуьсур дара шу-м хІинцца, бохура цо, воккхавеш дагахь.

Салтий хьебелча тІечевхира поручик:

— Довла лелий!

Схьайиллира амбаран неІ.

— Аравала! — мохь туьйхира цхьамма.

— Вихкина ву иза, когаш дІабаста!

Амбара чу вахара ши салти. Дукха хан ялале, хедийнчу машшийн кескаш а йохьуш аравелира ший а:

— Кху чохь-м вац цхьа а.

Чхамъаьлла, бос байра поручикан. Цецваьлла висира Жума а.

— Муха вац?

Ведда амбара чу иккхира поручик. ТІаьххье чуваха-ра ши салти а. ТІаккха цу чуьра схьахезира гІовгІа. Салташна етта волавелира эпсар.

Хьаьдда цига вахара Жума а, цунна тІаьххье Хьумид а. Хилларг хилла даьллийла хиира Жумина. Бехк баккха а цхьа а вацара. Ха мосуьйттазза хийцаделлера буса. ХІусамдех дегабаам бойла яцара, ша а хьийзира Хьумид, и лоцуш гІо деш. Цхьа аьтто а баьлла вахана и гаур.

Поручикан пхъарс а лоцуш, элира Жумас:

— Буса шозза-кхузза хийцаделла ха, бехке муьлха ван веза хаац вайна.

— Тааккха, дегаза куьг а тесна, амбара чуьра аравелира Жума. Аьлтамар ца лацаваларна, башха шовкье а вацара иза астагІниг охьавига. Лаьмнашка хьалавале эпсаршна гергахь дозалла дира цо, шен мостагІ а валош вогІур ву ша охьа, аьлла. Юкьа мостагІалла стенна тле-хула доьлла-м ца хьахийра.

Поручик чуьраваьллера.

— И жІаьла схьакароза лаьмнашкара охьа ког боккхур бац ас! — бохура цо.

Оцу дешнаша кхерийра Хьумид. Дохко а ваьллера иза тахана, ша хІорш балорна. Зен хиллехь бен, са яцара яьлла. Цу тле Румана а мостагІалла схьахьедан там бу. Иштта чуьраваьлла хьийза везаш ца хиллера и воьхкучу хенахь. Нагахь схьагІортахь хьаьстина, тамбина кьинтІера ваккха везар ву Руман. Ткьа хІорш сихха дІабахийта беца, эрна харжаш а ца еш.

— Сиха ма хила, поручик, — элира Жумас.

— ХІан-хІа, — кьамела юкьавуьйлира Хьумид. — Иза хІинца карор вац. Жимма хан яьлча, и волу меттиг ма-хааелли, ас хабар тухур ду шух. Дера тухур ду.

Жума резахилира. Цунна дика девзара лаьмнаш. Цхьана тешнабехкаца бен я Аьлтамар а, я Роман а лацалур воцийла хаьара цунна. Шен накьостехьа вирзира иза.

— Поручик, — элира цо меллаша, — хІокху эхьах дерг вайн цигахь ца хьахийча бакъахьа хета суна. — ТІедожжош тІетуьйхира. — Кхетий хьо?

Вист ца хуьлуш, корта таІийра вукко. Дан а дара и доккха эхь. Каравеана зуламхо, когаш юккъехула а ваьлла, бохург санна, дІаваханера. Даьккхича беламе

хир долуш хIума ду и-м. Ткѣ маттана ира эпсарш Iийр барий цхѣаъ ца кхуллуш. Хѣахо мегар дац.

Салтий тIаѣхѣа а хIиттийна кех бевлира уьш. Дукха хан ялале геннара схѣахезира мукѣамехъ ека салтийн йир. Иза тIаѣхъ-тIаѣхѣа лагIлора.

КетIахъ лаьтта Хьоза вистхилира ша шегар:

— Суна хуур хѣаха ду и Руман боху боьха жIаьла мичахъ лечкѣина-м.

Ца вешаш велакѣежира Ахьмад.

— Ткѣ хьо хIун деш Iа? Ваха а гIой лаца.

Гома схѣахѣаьжира Хьоза.

— Хьо хIун ала гIерта? Гур ду хьуна лоцуш-м.

— Варийлахъ, куйгаш ма дагадалахъ.

— Сацал суна, шар а ца луш.

Дукха хан яьллера Ахьмадана цIерачех цхѣа а ганза. ЧIогIа сатеснера цо жима ваша Iела ган а, цуьнца ловза а, туьйранаш дийца а. Шен цIийне а кхочуш хIума дац, хаза а, синкѣераме а ду цIахъ. Доллу хIума девзаш а, хьоме а ду.

Тахана Хьумид цIахъ воцчуьра, хIусамнене Маржане дехар дан сацийра Ахьмада, буйьса яккха цIа вахийтахьара, аьлла.

Аьтто а нисбелира. Маржанан йиша еара хьошалгIа. Екхаелла хьийзара Маржан цунна там бан гIерташ, наггахъ бен и йогIуш ца хиларна. ХIума яа уьш чохъ куза тIе охѣахевшича, чувахара Ахьмад.

— Маржан, — элира цо кѣелигваьлла, — буйьса яккха цIа ваха пурба лохѣа суна.

Оцу сохьта юкѣаюьйлира, лерна тIера йиша.

— Ватта, цIа а ца вохуйту аш хIара? Иштта кѣиза хила мегар ма дац. Бер ма ду хIара. Вахийта веза цIа. Нана юй хьан, кIант?

— Ю.

— Дера веза вахийта. Пурба лол, Маржан.

— Ас-м вохуйту. Вуьшта, кхуо тахана бен цкъа а дехна дац, — аьлла, хьаьвзира йишина гергахь диканиг хила лиъна Маржан. — Дехний ахь цкъа а?

— ХІан-хІа.

— Гой хьуна! Цкъа а дуьхьало ца йина оха. Хьада гІо. Кхана хьалххе схьавола. Дан дезаш хІумма а дисний хьан?

— ХІан-хІа.

— ГІо хІета.

Бекхавелла неІарехьа вирзира Ахьмад, хІусамненан ойла хийцаялале, аьлла, сиха. Ткъа Маржан йишина шен комаьршалла гайта сихъелира:

— Ахьмад, собардел цкъа. ХІан, хІара цІазамаш хьуо хьайн нанна, ас даийтина алий.

Ахьмаде буй буьззина конфеташ елира Маржана.

Кех велира Ахьмад, дог ирсах дуьзна. Цхьана кисанхь гІулгаш дара, уьстагІ мосазза боь цо дІадохкуш гулдина, вукху кисанхь — цІазамаш. Иштта совІаташ а долуш цІа вахар боккха юьхьІам бу.

Воккхавеш вешех хьаьрчира Іела. Декхаделла хьоьжура горга Іаьржа бІаьргаш.

— Амад, хьо кхин гІур ваций цхьаьнхьа а? — бохуш, хоьттура цо сих-сиха, нийса вешин цІе а ца яккхалуш.

Цунна хала ца хетийта, гІур вац, элира Ахьмада, цхьа буьйса а доьзалехь мерза яккха. ГІулгаш карадаьхкича, ша дийнначу хІонсан да хийтира Іелина. Конфеташ нене дІаелира Ахьмада. Дечиган-маьнги тІехь шаршу яржийра нанас. Когаш чучча а баьхна, хІума яа охьахира дай, ши кІанттий, нана цІенкъахь жимчу гІанта охьалахъелира. Цхьана хенахь чохь кІалд хилла хилар цуьргаша хоуьйтучу сирлачу берамала сискал а Іуьттуш, кхийра кедаш чуьра Іаьржа гІалмакх чай а

муѣйлуш, хІума йнира, мел мерзачу кхачанал чомехъ а хеташ. Тховса и чам беанарг Ахьмад вара, чов а хІин-цалц чул къегина яра, хьалххе дІавуѣжуш волу Іела а наб яйна хьийзара тховса.

Нанас пхьегІаш дІайохуш, дас кІанте хьаттира:

— Руманца хилларг хІун ду шун цигахъ?

— Вехка а вихкина, амбара чу кхоѣссира иза.

— ХІун дина аѣлла?

— Ца хаѣ суна. Вуѣшта, хьалха Румана дийцира суна: шайн махкара ведда веана ша, бохура.

— Кхин хІума-м ца динера цо кхузахъ?

— ХІан-хІа.

— Дера Хьумид-м ма ву массарна а дуѣйцуш, ша вен гІоѣртира иза, бохуш.

— Бакъ дац хьуна, дада, иза. Дика стаг ву Руман.

— Дика хилла а ца Іа, — элира нанас. — Хьастаха, со яхана йолуш, цо аѣлла дешнаш яллалц дицлур дац суна. Хьумида барт тоѣхча, гІо даѣккхира цо соѣгахьа.

— Доцург кхоѣллиа а цунах нехан безам байа гІерта, — шен ойланашна жоп делира Юсупа. — Харц стагана хІун ду харц дерг дийцар. Бѣа а болх бац.

Ахьмада лачкьйира Романна вада ша гІо дар. Ишттачу меттигана юкѣагІортар дас муха лорур ду ца хаѣара цунна. Ийзалора дех. Кхано тІаѣхьа дийца сацийра кІанта иза.

— Ваши, туѣйра дуѣйцур дуй ахъ? — вешин пхьарс ийзабора Іелас. — Дуѣйцур дуй ахъ?

Дас хьаттира:

— Хала-м дац хьуна, кІант?

Бакъдерг ца дийцира Ахьмада. ЭхІ, ма мерза хІума ю-кх наб! Іаббалц йийр а юй техьа, олий дагатосура цунна. Ткѣа ловзуш бераш гича, царех хьаѣгий, дог Іаѣвжий хих бузура ши бІаѣрг. Са а хилале гІоттий, буса хан яллалц садаІар доцуш, ирахъ хьийзара. Кара а дора

Хьумидана-м цуьнга дайта гIуллакхаш, цхьаъ дина и воллушехь, кхин тIедуьллур.

— ХIан-хIа. Хала дац суна-м, — жоп делира кIанта дена.

КIанта зовкх ца хьобгийла ца хууш вацара да. Дина хаттар а иштта дIа дина дара. Цуьнан сатедеш элира Юсупа:

— Сатохалахь. Сиха дIаер ю йисина хан. Гой хьуна, Хьумида еллачу хьаьжкIех цхьацца таро ян гIерташ дохку тхо.

— Суна са ма гатде аш, — элира Ахьмада.

— Iела хуьлу гуттара а хьо хьоттуш, — бIаьргех йовлакхан маьIиг хьаькхира нанас.

— Ас Iелина кхин а гулдийр ду гIулгаш. Дика дуй, Iела? — векхавелла вешига хьаьжира Ахьмад.

— Ду, — дуьхьал вацара Iела гIулгашна. Амма ша хьалха хьаьттинарг динцдалаза, хIинца а хьаьттира цо. — Ахь туьйра дуьйцуьр дуй суна?

— Дуьйцуьр ду.

Нанас цIенкIа биллинчу метта дIавижира ши ваша. Хан яллалц хезира меттахь цу шимма деш долу шабарш.

Бераш шелдаларна кхоьруш, Юсупа зудчуьнга элира:

— Дечиг ца кхоош хIума делахь. Кхана хьуьнах а вахана, цхьа ши мор бахьар бу ас.

Берийн нана а яцара тховса-м и кхоо дагахь. Йоккха йогура пешахь цIе.

Тохара говраш ялош веанчу новкIа вогIура Роман. Сийсара ведда юьртах ваьлчахьана дагахь дерг цхьаъ дара: Аьлтамарх дIакхетар. ТIеобцуьр вац бохург-м даго аьттехьа а ца дуьтура. Сихха тIекхача лаьара. Салтий баьхкича цIера ваьлла иза, мичахь, маца карор ву ца хаьара.

Сийсара хан яллалц, эвла йистехь хьаьжкIийн та-

кхорах а воьлла, лечкѣина Іийра. Юрт діатийча, лар-луш, Султан волчу вахара.

— Хьо ма хан яьлча веана? — хаьттира шекваьллачу Султана.

— Оцу жлаьлешна, мухха вевзинехъ а, вевзина со.

— Ахь баккѣал бах?

— ХІаѣ. Вихкина амбара чу кхоьссира. Ахьмада гІо а дина, водийла елира.

ГІайгІане корта ластийра Султана.

— Тиша ду хьан гІуллакх. Лечкѣаш лела дезар дика дац.

— Аьлтамар волчу гІур ву со.

— Кхин ваха меттиг-м дера бац. Цкѣачунна цигахъ хан яккха дезар ду. Хетарехъ, дукха Іийр вац.

— Жимма хан яьлча, хуур ду дан дезарг.

— Сихлой хІума ма делахъ.

— Хьох дага ца волуш дийр дац. Вешин метта ву хьо суна.

— Цхьа совгІат ду сан хьуна дан. Хьуна а ца дина хьанна дийр ду и ас, — аьлла, гІайби кІел куьг дахийтира Султана. — Амма хьанал хила дош-м дала деза ахъ суна.

— Эшахъ шиѣ-м дера лур ду.

Велакѣежира Султан. Шена дагатеснарг аьттехъа а дита оьшуш цахилар хааделира цунна оцу дешнашкахъ.

— Ца оьшу. Ахъ нехан кѣинош летор доцийла хаьа суна, — олуш схьаяьккхира цо тапча. — ХІа, гІоза лела-йойла ахъ.

Хазаетта, кѣегира Романан бІаьргаш.

— Ас дицдийр дац хьуна хІара суо валлалц.

Тахана кисанахъ тапчин мукъ а кѣуьйлуш вогІура Роман. Мел хІуѣу аьлча а, герз дика накѣост ву оьшучохъ.

Султана йийцинчу метте кхача гІерташ некъ бора Ро-

мана. Лаца хьовзийча, кIотар дIа а тосий, кху лаьмнаш-ка хьалаволура Альтамар. Дуккха а яра цуьнан кхузахь кьайленаш. Муьлхачу меттехь хир ву ала ца хаьара. Сихха каравахьара иза, аьлла хетара. Хьастаха буса жа-лушкахула хабар-м сиха дIатохаделира. ХIинца ша тIе-кхачавелча дика хир дара. Сагатдийриг юучунна гIай-гIа хилар а дацара. Хан ца йойуш, сихха цхьалхаллера бала лаьара. Юург-м жалуша а лур яра, муьлххачу кIотара кхаьчча — цигахь а вузор вара. Новкьадерг, деш хIума а доцуш, ваьлла лела дезар дара.

Тоххара тIехвелира иза дуьххьара Аьлтамарна ша тIеIоттавеллачу меттигана а. Хьийзаш хьалаоьхура ламанан готта некъ. Цкьа а кхачалур буй техьа хIара аьлла, генна хьалхахьа дIа гора иза, чIугъетташ.

Делкьал тIаьхьа некъ бекъалучу кхечира Роман. Ой-ла еш сецира. Ца евзара цунна хIара меттигаш. Муьлхачу агIор вахча бакъахьа ду ца хууш дIа-схьа хьоьжура иза. Эххар а сацийра, новкьа вогIу-воьдург тIекхаччалц кхузахь собар дан. Боккхачу тIулга тIе охьахира иза. Тарх текхна лам болчухула хьалаваьлча, Аьлтамар волу меттиг хуур ду, аьллера Султана. Хьахош ца хил-лехь а, Аьлтамарца цуьнан цхьа зIе йолчух тера дара. Сийсара дуьххьара хааделира иза Романна.

Малхбузу хан хуьллуш дIо дехьарчу ломан дукъа тIехь береш хаабелира. Дукха исбаьхьачу цу сурте хьаьжна Роман, цхьана юкъанна акъ а ваьлла висира. Iаламах дIаййна, чIогIа товш дара и. Сирачу говрахь верг юккъехь вара. ЦIеххьана дагавелира Роман. Юккъера бере Аьлтамар ву, аьлла сацийра цо. Сиха хьала а иккхина, куй а ластош, мохь туьйхира доггах:

— Xle-xle-xIей!

Береш кхузахьа схьабуьйлабелира. Роман дуьхьал-вахара. ТIекхоччушехь, вевзира цунна Аьлтамар. Салам а делла, элира Романа:

— Го эшча хью лаха пурба делира ахь. Хинца веа-на-кх со хьо волчу, ахь накъосталла даре догдохуш.

Велакъежира Аьлтамар.

— Сох хабар тохийтинарг хьо варий? — хаьттира цо.

— Вара.

— Цхьана хIуманна хьо сайна кьинтIера ваккха де-за сан. Шозза шед туьйхира ас хьуна хьастаха. ХIан, схьатоха, — олуш, Романе шед кховдийра цо.

Ца кхеташ хьаьжира Роман цкьа шеде, тIаккха Аьл-тамаре. Забар йо техьа кхуо я боккьалла а боху техьа?

— ДIаэца! ДIаэца! — элира Аьлтамара.

Схьаййцира Романа шед. Аьлтамара букъ берзийра.

— Схьатоха!

Шеца цхьа забар ян гIерта-кх хIорш, бохург дагате-сира Романна. Ша арабаьккхина некъ а, хIинца кхара лелориг а шерра хьалха хIюьттича, оьгIаз а вахана, дог-гах шед туьйхира цо.

— Кхин цкьа а! — элира Аьлтамара.

Романа шолгIа а туьйхира. ТIаккха схьавирзира Аьлтамар.

— Ахь меллаша тоьхнехьара суна хьо кьонаха а хетар вацара. Дика туьйхира. Нисвели вайшиъ, дагахь-баллам хир бац цхьанна а. ХIан, хIинца дийцал айхьа деанарг.

— Кхин деха дийца сан хIумма а дац. Ахь тIеэцахь, хьовца жимма хан йоккхур ю ас, тIаккха дендерг ху-ур ду.

— ХIун бахьана юкьадоьлла?

Романа доцца дийцира. Там хилла велавелира Аьл-тамар, шага тIулгаш санна, ондий цергаш гучу а йохуш.

— Дика кIентий цкьа а новкьа бац. Динна кечийн-чу сискало кхоъ вузийна, олуш ду. ТIелоцу оха хьо. Вуьшта гIаш хилар дика дац. ХIинца санна, кIотар дIа а

тесна, лаьмнаш гездан дезаш хан кест-кеста йогӀу тхуна.

— Говр суна карор ю.

Сакхъхилира Аьлтамар.

— Мичара яккха воллу хьо?

— Дийца дезаш-м дац иза?

— Ду. Тхаьшца волчуьнга хьарам хIума леладойтур долуш дац тхо, — дIахьедира Аьлтамара.

— Хьарам хIума лело суна дагахь а дац. Шарахь сов болх бина ас Хьумидана. Цунах суна ял а йогӀу.

— Кхета, кхета, — аьлла, шецарчех цхьаьнгахьа дIавирзира Аьлтамар. — Мусост, хьайна тIехьа говра хайта вайн керла накъост.

Роман говрахь дIанисвелча, дуьйладалийтира дой, иза схьавеанчу новкъа охьа. Аьлтамара дуьйцура:

— Хьумидан хьеший лаьмнашкара охьабевлла, аьлла, хабар кхаьчна тхоьга. ХIинца юха вешан кIотара гIур ду вай. Дависарг, ондда тасавала везара. Султана ца магадо, собаре хила боху, хан тIе ца кхаьчна олий хьовзадо.

— Султан вевза хьуна? — хаьттира Романа, кхуо иза хьахийча хазахетта.

— Вевза те. Цхьана юьртара ма ву тхойшиь. Хьуна а вевза иза? — шен роIехь хаьттира Аьлтамара.

— Вевза, сан хьаша ву Султан, — довхачу дешнашца элира Романа, цхьа ша тайпа озаца.

— ХIета вай-м гергара ду.

ПаргIатваьлла садаьккхира Романа: вон стаг Султанан доттагI хир а вацара.

МаьркIажан бода боьллачул тIаьхьа ков туьйхира. Ахьмад Хьумид волчу хьаьдира. Салтий дIабаханчул тIаьхьа дихкинера хIусамдас шега ца хоттуш, буса, милла вагIахь а, ков деллар. Ахьмад дIакхоччуш уча ве-лира Хьумид. Хезначух тера дара цунна а. И шиь вов-

шашка вистхилале шолгІа а туьйхира ков. Генна чохъа долчу кху цІеношка а шерра схъакхечира буьйсанан тийналлехъ ков тоьхна даьлла тата.

— Мила ву цигахъ? — хаьттира Хьумида Ахьмаде.

— Ца хаьа. Ас ца хаьттира.

ЧІоггІа туьйхира ков хІинца.

— ДІавогІу, собарде! — элира Хьумида.

Ахьмад тІаьхъа а хІоьттина, кетІахъа вахара Хьумид. Юххе кхаьчча, ков а ца доьллуш, хаьттира цо:

— Мила ву хьо?

— Аьлтамар!

«ХІинца а кхечи-кх и мекхаш дерг, — аьлла дагатеси-ра Ахьмадана. — Цкъа тІекхаьчча-м Аьлтамара дан деззарг дийр дара хьуна. Бохъа хІума, нехан цІарца леллий-ца».

Амма Хьумида ков дІа ца диллира. Вохъна-а хаьттира цо:

— ХІун оьшу хьуна?

— ДІаделла ков, тІаккха дуьйцуьр ду вай!

Кел дехъа дуккха а береш хилар хеталора говрийн бергийн татанех. ЦІеххъана дагавелира Ахьмад, и схъалуьйш долу аз цу мекхаш долчуьнан-м дац, аьлла. Стомма, гІоргІа дара тохара буса веанчуьнаниг. Ткъа хІара цІена дека.

— ХІумид! — девзаш долу аз а хезира хІинца схъа. Роман вара и вистхилларг. — Тхо дехъа ца довлалуш ца Іа, дІаделла ков.

Хазакхетта тохаделира Ахьмадан дог: «Руман ву!».

Оцу сохъта кІеда-мерза хилла, хъаставелла лен велира Хьумид. Моьттур дара цуьнга ладоьгІучунна, воцуш ца торчу хъеше и луьйш ву.

— Руман, хьо вац иза? Диканна хуьлда хъан вар. Ма бакъ даьхкинера шу дахка-м ткъа,— бохуш, гІуй дІабаьккхира цо.

Керта баъхкира береш.

— Охъадисса говрашкара. Чу гIур ду, сакъоьрур ду вай, — гIиллакхе вистхилира Хьумид, дагахь кхин а долуш.

— Чудаха а мегар ду.

Говрара охъаиккхира Роман. Цунна тIаьххье парг-гIат охъавоьссира Аьлтамар а. Говраш шайн накъосте дIаелира шиммо а. Хьумида, хьалха а ваьлла, чувигира и шиъ. Iе а ца велла, царна тIаьххье вахана, корах чухъаьжира Ахьмад. Деш долу къамел шерра хезара схъа.

Хьумида лампин милта хьалаозийра.

— Охъаховша а ма ца олу ахь?—сийсазе элира Романа.

— Охъаховша, охъаховша, — сихвелира Хьумид, шегара цу тIехь яьллачу ледарлонна оьгIаз а воьдуш.

— ХIан-хIа, охъахевшина Iийр дац тхо. Сакъералур дац вайн вовшашца. Алал, ас хьуна бинчу балхана мел ял йогIу сунa?

Дехъа чуьра уча велира Хьоза. Корехь Ахьмад а гина, кIоршаме хьаттира цо:

— Хьо хIун деш лаьтта?

Ахьмада корехъа куьг тесира. TIе а веана, чухъаьжира Хьоза. Гиначух ца тешаш, чIогIа цецвелира иза.

— Руман боху боьха хIума ма ю и-м.

— Боьха хIума яц, Руман ву! Цуьнна верг мила ву хьанй хьуна?

— Мила ву? — сиха хьаттира Хьозас.

— Бакъволу Аьлтамар! — кура элира Ахьмада.

БIаьргаш къаьрзира Хьозин. Кора хьалхара вухахи-лира иза, лер а дайна.

Хьумид рогIехь хьешашка хьаьжира, цкъа цхьаьнга, тIаккха вукхуьнга, церан дагара хаа лууш. Хаьара цунна хIара сахьт цкъа мацца а тIекхачаза дуьсур доцийла. Дерриг дика дIадерзаре сатуьйсурса. Ехнарг ца кхоо а сацийра.

— Вала алий! — вистхилира Аьлтамар, жоп дала Хьумид хьевелча.

— Шуна товрриг дийр ду-кх вай. Аш цле тоьххана мах лур бу.

«Цуьнан мел долу ахча схьадаккха дезара», — аьлла дагатесира чухьобжучу Ахьмадана.

— Ца йогIург хьобгара яккха даьхкина дац тхо. Вала алий! — сихвира Аьлтамара хIусамда.

Кхайкхаза баьхкинчу хешийн герзашка хьобжура Хьумид. Ялхошна ша буьллун хилла мах хьахо ца хIуттура. Кхин цхьаь а дара и чога вогуш: тохара Роман воьхкуш ша чуьраваьлла хьийзар. Хийлазза дагатесира и ма дина делира ша, бохуш. Хинца ша дийна витичаьана, берриг бахам дIабала а кийча вара иза, ама хIумма а ала мотт ца карчара.

Халла Iаь елира цунна чуьра:

— Руман, сайна кьинтира валар доьху ас хьобга. Доьзал кхаба гIерташ воллуш стаг ма ву со а...

— И дац вай дуьйцург. Жоп лой вала.

Велакъажаран сурт хIоьттира Хьумидан юьхьа тIехь.

— Ахь цле тоьхханчунна реза ву-кх со, Руман.

— Дин.

— Хьо реза верриг, сихвелира Хьумид.

— Сираниг, — элира Романа.

— Сираниг ло, цIенчу даггара, — тIетайра Хьумид.

Цо тIехууш лелош бара иза.

— ШолгIа, хIара топ а, — аьлла, куза тIехула кхо-зу топ схьайцира Романа.

— Иза а ю-кх хьан, резахилира Хьумид.

— Кхин суна хIумма а ца оьшу, — Аьлтамаре хьаь-жира Роман, карахь топ а кьуьйлуш.

КIоргга садаьккхира Хьумида. Дика дIадоьрзуш доллучух тера ду хIара-м, аьлла хийтира цунна. Доккха зен

а дац хилларг. Қхарна-м эхъ ма даций хІуъу дан а. Қхин вер-ваккхар ца деш, хІорш дІабахча-м сагІа даккхал хІума ду.

— ХІинца ас бохучуьнга ладугІур ду ахъ, — элира Аьлтамара.

— Со кийча ву-кх.

— Сан цІарх базарш лелочаьрца хьан гІуллакх деа-на меттиг хилахъ, ас жоп доьхур ду хьоьга.

— ВаллахІи-биллахІи, догІур дац. Дела теш ву-кх.

— Дийцал мила вара сан цІарх хьуна говраш йоьх-кинарг?

БІаьрган негІар тухучу юкьана ойла йира Хьумида. «И кьу ас дІавийцарх цхьанна а хуур дац. Цхьана обар-го кхечунна бохам баккхарх сан лаза-талха хІун ду? Вовшийн карах лахьара хІорш. Вукхо хІара мукьана ве-хьара, хІорш тІеттІа нисбелча».

— И дера вара Іумин воІ Къаьхьарма.

— Курхаллашка марзделла жІаьла яІ! ТІекхачахъ ас хоуьйтур ду цунна, сан цІе бехйича хІун хуьлу.

Аравелира Аьлтамаррий, Романний. ТІаьхьатекхира Хьумид, юьхьа тІехъ лацаделла велакъажар а долуш. Қхин дагахъ хІума дацара цунна хІинца, сихха хІорш кех бовла лаар бен. Ма-вуьйцу буьрса а ца хилла Аьлта-мар-м. Цул кхераме-м Руман ву, бохура цо ша ше-га.

Шена дика девзаш долчу божали чу а вахана, ша арабаьккхира Романа сира дин. Нуьйр а тиллира. Юьста-хара хьоьжура Хьоза. Буьйсанан хьеший кех бевлча, дена тІевеара иза.

— Дада, хІара хІун ду?

ГІуй дІабоьллира Хьумида. Шен воьхна хилар, кхе-равалар лачкьош элира цо:

— Ницкь берриг паччахъ ву, кІант.

— Сайн де хІоьттинчу хенахъ, декхаза Іийр вац со.

Уггар хьалха Руман ирхъуллур ву ас! — элира Хьозас оьглазе.

Велакъежира Ахьмад. «ХІаъ, уллур ву хьайга оллийтахъ. Дан деззарг ди цо шуна, бакъ а деш», — бохура цо ша шега.

Жимма ойла еш а Іийна, лаьттах туйнаш а тоьхна, цІийнехъа дІаволавелира Хьумид. Юха цІеххъана сецира.

— Ахьмад! — кхайкхира иза. — Тховса кхузахъ хилларг цхъана а дегІе багах ма даккхалахъ.

— Доккхур дац ас.

— Даккхахъ, хьаха ю ас и муцІар йохор, — кхерам тесира Хьозас.

Шениг дагахъ долчу Хьумидана ца тайра кІанта аьлларг.

— Хьобга цхьамма а ца хойтту. ДІаюкъа хьайн бага! — тІечевхира да кІантана.

Ахьмадана ца хаьара Хьумида шегахъа гІо даккхаран бахъана. Ткъа Хьумидан дагахъ дара, нагахъ тховса кхузахъ хилларг дІахаахъ, юьртахой эвхьаза бевр бу шеца, бохург. Эхъ ма даций царна мичча хена а кхайкхина и писаш схьаяло. Хьанна хаьа тІаккха хиндерг. Тховса-м цхьадика дІаяха уьш, кхин хІумма а гена ца долуш.

Амма деган кІоргехъ дагахъбаллам а бара Хьумидан. Хьажахъ, дин уггар диканиг, кхунна дукхабезаш берриг хаьржина бигин-ца. Маржа дуьне яІ, ницкъ эшча кІелвуьсу. Декхаза-м Іийр вац, йогІур ю хан. Ирхъокарх Іебар вацара. Уггар луьра таІзар лохур ду, дала аьтто а бийр бу.

Иштта ойланаш а кхобуш, шен чу вахара Хьумид.

Ахьмад вехха Іиллира дечиган-маьнги тІехъ агІорваьлла. Цкъа а дагахъ ца хилларг дара тховса цунна гинарг. ЭхІ, ма воьхна хьийзара Хьумид. Хьоза бохучу цу

хІумано бохург а ма дара. Кхуынга ша ирхъуллуытуш мила Іийр ву. Румане дІаала деза цунна и дагадар. Вуха а схъакхетаза Іийр вац иза. Цо ала ма элира лере а таыІна: «ТІаккхахула гур ву вайшинна вовшийн. Са а ца гатдеш, Іелахъ».

Іовхо схъаеттачу пешо дохдинера жима ото. Черта тІе шен йоца кетар а тесна, кху керта кхаыччахъана дуыхъара дагна там а хилла, набарна дІавижира Ахъмад.

Дикачу дас жІаыла а арадоккхур дац, олуш йолчех шийла Іуыре яра. Іемина ма-хиллара, садаыржжаш гІаыттина, говраш хи мало йигира Ахъмада. ТІаккха, царна хъалха хаза хъожа йогІу йол а йиллина, шелделачу куыйгашна Іаы а етташ, ведда ото чу иккхира иза.

Пешарчу клегеш тІе декъа дечиг а тиллина, маынгин йисте охъахира Ахъмад. Нанас ма-хъеххара, коыртах хъоыкхуш куыйгийн пІелгаш дохдира цо, цІерга ца лоцуш. Іовхоне лаыцча лозур ма ду уыш.

ЦІе хъала а летта, йохъелира чоы. Йоца кетар дІа а яыккхина, Іелина ша гулдеш долу гІулгаш схъадехира кІанта, тишачу чертан маынга клелхъара. Ша шеца ловзавелира.

Роман дІавахчахъана цхъа а ца ийцира Хъумида белхало. Кертахъ Іай дукха а дацара гІуллакхаш. Қхо говр Іалашъяррий, дийнахъ кхузза дечиг чударрий, божал цІандаррий Ахъмаде а кхочушдалур ду, аылла, сацийра цо.

Бовха месала куй а тиллина, кетар а юыйхина, бІоржамаш а когахъ схъанккхира Хъоза. НеІ шуыйрра дІа а йиллина, чувелира иза, шелонан дийнна дохк хъалха а долуш. Вист а ца хуылуш ото чухула дІасахъаыжира. Ловзар а сацийна хъоыжура Ахъмад, хІун дахъаш веана техъа хІара, бохург дагахъ.

- Говраш хитла йигний ахь? — хаьттира Хьозас.
- Йигина.
- Йол йиллиний?
- Йиллина.

Кхин хатта хлума ца карош, сецира Хьоза. Ший а длатийра.

Арахь шийла йолуш, дан хлума ца карош веанера Хьоза кху чу. Ловза ваха цхьа а накъост вацара цуьнан юьртахь. Цхьаьнца а доттагIалла ца леладора, шегакхочуш цхьа а ца хетара. Цул йоккха докъазалла ян а яц.

Гулгех блаьрг кхийтира Хьозин. СакIамделира царех ловза. Амма цо уьш ца гулдора, кхечу бераша санна. Цеххьана хаьттира цо:

- Гулгаш духкий ахь?
- Стенна? Хьуна дезахь, ас ишта а лур ду хIорш-м.
- ХIан-хIа. Дохкал. ТIаккха ловзур ву вайшиь, — олуш кепек тесира Хьозас маьнги тIе Ахьмадана хьалха.

Ахьмадана-м дика хаарий-ц гулгнийн мах. Пхи гулг делира цо Хьозина.

Ловзавелира ши кIант. Цхьанна тIаьххье дерриш а дехира Ахьмада схьа вукхуьнгара.

- Схьал кхин а, — олуш, юха а ахча тесира Хьозас.
- ТIаккха а туьйлира Ахьмад.

Нисса цхьа шай дIадаккхийтинчул тIаьхьа, вист а ца хуьлуш, чуьра аравелира Хьоза, Ахьмада мохь бетташехь: «ДIаэца хьайн ахча!» Амма Хьоза ца витира даго вухахьажа.

Цкъа а хилла дацара Ахьмадан шен долахь ахча. Юх-юха мосуьйттазза ягарйира цо пхи кепек. Цкъа дагадеара Iелина цIазамаш эца. ТIаккха и ойла хийцаелира. «Ловзуш даьккхина ахча хьанал дац», — дас олуш хилар дага а деана. Хьозина дIадала, цо, хIинцца

санна, дуьхьало яхь, цуьнан когашка охьакхосса, сацийра Ахьмада.

Жимчу корехула уьйтIа хьаьжира иза. Болар эцна вогIура Хьоза. «ХIинца хIун дагахь вогIу техьа хIара?» — оила йира Ахьмада. Амма кхиа-м ца кхиира.

НеI йиллира Хьозас чехкка.

— ХIей! — аьлла, мохь туьйхира цо чохьхаволлушехь. — Вало, аравала. Дадас дечиг даккха боху хьоьга.

Цецвелира Ахьмад. ХитIара говраш ялош вогIуш кхунна дуьхьал а кхеташ, кех велира Хьумид. И цIахь воцийла хаьара. Вист а ца хуьлуш, кетар тIеюха волавелира Ахьмад. «Даьккхина дIадоьттина дечиг-м бIаьста яллалц даго а тоьур долуш дара. Цхьаь дагахь боху хир ду-кх кхуо», — аьлла, аравелира Ахьмад.

Баьхьа схьа а эцна, ло дIадоккхуш меттиг кечйира Ахьмада хьалха. Болх дукха мел бин шело ца хаалора. Кхуьнга хьоьжуш лаьтта Хьоза когаш тIехь кхийсавала велира. Цуьнан когарчу бIоржамашка а, чу кIеда ча диллинчу шен неIармачашка а хьаьжна, ца догIучу дагара велакъежира Ахьмад.

— ДIаволо, чугIо, — элира цо Хьозига. — Шеллур ву хьо.

— Болх бе ахь, — кхоьссира Хьозас.

— Ас бегашийна а доцуш боху хьоьга, шеллур ву хьо, чугIо.

— Хьо а ца шеллург, со хIунда шелло. Катоххий болх бе ахь, — элира Хьозас, кхийсалучуьра хIинца саца а соцуш.

Кетар охьа а кхоьссина, диг схьайцира Ахьмада. Акъ а ваьлла хьоьжура шелонна хиэбаш волу Хьоза. Ца кхуьура иза, ша хIунда шелло, Ахьмад хIунда ца шелло бохучух.

Диг детташ дечиг даккха волавелира Ахьмад. Генна дIа-схьа кхийсалора чIийш. Дечиган барз стамлуш ба-

ра. Ахьмадана шело хаа а ца лора. Амма Хьозига кхин са ца тохаделира.

— Со вухавоглур ву хьуна, чу а ца воьдуш, дечиг даккхалахь! — аьлла, длаиккхина, ведда цла чу вахара иза.

Цхьана сохьтехь гергга вохлуш а Ийна, вухавеара Хьоза. Тохара санна, шек а воцуш, дечиг доккхуш вара Ахьмад. Тамаша а бора Хьозас, дагаро цунна луьучуьра ишта атта дечиг хадорах — декъарх. Романа Iамийнера Ахьмадана, хлор дечиган шен къайле хилар. Цхьаерг кхета деззачу диг кхетча, нисса юккьехула етIий, ши дакъа хуьлий охьяюжура, важаерг диг хьакхалушшехь юьхк а йолий, кхин дла ца ятIара. Иштаниг кегийчу туьппалгашка а йовкьий, тIаккха ятIайора.

Леррана хьаьжна-хьаьжна, хаьттира Хьозас:

— Хьо хIунда ца шелло?

— Хьуна ца хаьа?

— Шеллушшехь кьийлало хир ву хьо.

— Хьанна гергахь кьийлалур вара со, — ца вешаш, велакъежира Ахьмад, месала куй хьала а тоттуш.

— Билггал шел ца ло хьо? — юха а хаьттира Хьозас, хаа лууш.

— Ца шелло. Сан дегIаца ерг шура яц.

— Сан дегIаца ерг ю тIаккха?

— Хаац суна-м. Хьуна хьайна дика хуур ду иза.

Къайллах киснара куьг схьа а даьккхина, хьаьжира Хьоза цуьнга. Юха Ахьмадачух бIаьрг туьйхира. Шибосса дара куьйгаш: Ахьмаданиг — цIарул-цIен, довха, кхуьнаниг — кIайн.

Цхьанаметта лавтта Хьоза юха а шелвелла воглур. Хьуна тIехь мел йовха бедар елахь а, меттахъхьеш ца хилахь-м хьаха ву атта шеллур, бохура Ахьмада дагахь. Юха хаьттира Хьозига:

— Тоьур дуй даьккхина дечиг?

Арахъ латта кхин тоха са а ца хилла, элира Хьозас:
— Тоур ду. РагIу клел дIадотта.

— ХIокху сохъта дуттур ду. ХIара, Хьоза, со хьовца
гIулгех баккъаллена а ца левзира, дIаэца хьайн ахча.

ХIинца-м кыйла ца луш, куьг кховдийра Хьозас:

— Схьало.

ТIаккха ведда цIа чу вахара иза. Кетар тIе а юьй-
хина, марахъ дечиг рагIу клел дIакхьхьучу Ахьмадана
гора корехула арахьовжучу Хьозин корта. «Вина ваьк-
кхина Нанин-Новкка ву-кх, — бохура цо, ца вешаш. —
Суна цхьа хIуьттаре ян а воьлла, ша шен шелви. Хила
деззарг хили. ГIулгех ловзуш ша эшор ца ловш хьийзина
хила а мега».

Хьанал къахьегна карадеана доцу ахча шегара дIада-
ларна сапаргIат вара Ахьмад. Шерра дагадогIура цунна,
цкъа дас лулахойн берашна дов дар, уьш ахча дуьлллуш
ловзуш а гина.

ПарггIат дечиг дIа а доьттина, ото чу вахара Ахь-
мад. Нехан бахамехъ велахъ а, шен лаамехъ вацахъ а то-
хара Роман кхузахъ волуш, хIинца санна, сингаттаме
дацара. Мичча хена а дийца хIума карадора воккхачу
доттагIчунна. ЧIогIа самукъе а хуьлура цуьнан дий-
царш, ладегIа кIорда ца деш. Ткъа хIинца, ша висна,
сагатлора Ахьмадан. Ша юха кхунах кхетар ву-м элира
Романа. Маца кхетар ву техьа? Мичахъ ву техьа иза?

Цхьана сарахъ кетIара схьа мохъ беара:

— Во Ахьмад!

Аз девзира Ахьмадана. КетIа хьаьдира иза, шена
цхьацца бехкамаш беш учахъ лаьтта Хьумид а вицвелла.
Амма оцу сохъта оьгIазе вистхилира важа:

— Мича хьаьдда воьду хьо?

Воьхна, сецира Ахьмад.

— Соьга кхойкху, — элира цо халла, кетIа ца вахий-тарна кхеравелла. Дог сихделла детталора.

— «Соьга кхойкху». Хьо хIун ю кхайкха а, ца кхайкха а, — сийсаза элира Хьумида. — Вухаверза, со хьожур ву цигахь мила ву.

Чехкка кетIа вахара Хьумид. Ринжа а диллина, ара-хьожжухехь хийцавелира иза. КIеда-мерза лен велира:

— Шу ду хIорш, Руман? Марша догIийла. Чу ца до-гIу шу?

— ХIан-хIа. Схъавайтал Ахьмад. Вистхир ву со цуьнга.

Хьумида керта мохь туьйхира дегаза:

— Ахьмад, схъавола, хьобга кхойкхуш хилла.

КIант схъавале Романа элира:

— ДIахаалахь, Хьумид, кIантах жоп ас доьхур ду хьобга. Ницкъ ма белахь цунна.

— Дера бийр бац. Цхьа бусалбанаш ма ду тхо.

— Хьан бусалбаналла девза суна.

— Тешалахь, Руман, бийр бац хьуна ас цунна ницкъ. Хала белхаш а ца бойту. Баккъалла а аьлча, бан а бац уьш сан декъа тIехь хIинца, — бохура Хьумида хьеста-луш. Юха хаьттира: — Со оьший шуна?

— Ца оьшу.

Иштта жоп хазарх ца тешаш, чехкка вухавелира Хьумид. Вист а ца хуьлуш, Ахьмадана юххехула тIехвала даго ца витира иза:

— Эрна хан йойуш, дукха ма латталахь цигахь, — элира цо, кетIарчарна ца хеззарг, меллаша.

— Дика ду, — аьлла, кетIа хьаьдира Ахьмад, вок-кхавеш, векхавелла.

Роман а, Аьлтамар а, церан кхин цхьа накъост а лаьттара цигахь. Кьинэгачу бIаьргашца хьобжура иза цаьрга.

— Муха ду хьан гIуллакхаш? — хаьттира Романа.

— Иштта дIа ду.

— Хьюо хыйзавахъ хоуьйтур ду ахъ. Вон-м вац хІа-
ра хьоьца?

Цхъана а тайпана девнаш дезаш воцчу Ахьмада доц-
ца элира:

— ХІан-хІа.

— Тхо Султан волчу доьлхуш ду. Цхъацца хабарш
хезна тхуна, уьш бакъ ду, дац цунна дика хуур ду. Цхъа-
дика, цо хабар а даийтинера шех кхета аьлла. Жимма са
а догур ахъ дикачу нахаца, вола цига.

— Со-м вогур вара, Хьумида ваийтича.

— Ас ваийта боху, ала.

— Дика ду.

Береш дІабахара. Царна тІаьхьахьоьжущ Ахьмад
лаьтташ, кетІа веара Хьоза. Новкъа дІа а хьаьжна, хаьт-
тира цо:

— Муьлаш бара уьш?

— Руман а, Аьлтамар а...

Балда саттийра Хьозас.

— Ма гергара нах бу хьан. Къуй!

— Дера бац уьш-м къуй.

— Хьажахъ, гІо а дохий-ца.

— ХІунда ца доху, уьш ца хилча. Бакъволу къу ми-
ла ву хьуна хаа а ца хаьа.

— Мила ву?

— Тохара буса говраш ялош веанарг ву-кх!

— ДІаюкъалахъ хьайн бага.

— Бакъдерг ца тай хьуна? Къушца сан хІумма а до-
гур дац хьуна, цхъаболчийн санна.

Кхийтира Хьоза и шена йина Іоттар хиларх. Кхерам
тесира цо, ма-хуьллу буьрса ала а гІерташ:

— Ас и бат йохор ю хьан, кхин ахъ и багах даккхажъ!

— Хьюо вахьахъ тохал! — дуьхьалвирзира Ахьмад
хецца.

Ца хІоьттира Хьоза гена девне вала. Дас а дихкине-

ра. Кхин ала хлума а ца карийна, шен даг чохъ мел йолчу оьглазаллица кхоьссира цо:

— Лай!—Таккха букъ а берзийна, длаволавелира иза.

И дош ца олуш, Хьозас тоьхнехъ атта хир дара Ахмадана. Уггар чlogla и вогуш дош дара иза. Оцу дашца шена тlехтохам барна кхоьрура иза гуттар а. Маршо еза Iеминчу, цуьнан хама дика хуучу нохчочунна чlogla деза дара лай боху дош. Мел къен, миска велахъ а, ша волуш цхьанна а чухlотта ца вахана нохчо. Хlинца Ахмадан доьзале деанарг санна цхъа киртиг тle а хlоьттинна, цхьанна йолах ваца вахча а, чlogla ларлора нохчо цу дашах.

Оцу тlехтохамо дерриг дицдира Ахмадана. Чехка тlаьхъа а хъаьдда, вортана тlера а лаяцна, дlаластийра цо Хьоза доггах. Виьлар вахара важа. Юха, хъала а иккхина, Ахмадана чухъаьдира.

— Хъан дена хила неlалт! — аьлла, мохъ туьйхира цо, дукхах долчунна шен дена дlахазийтархъама, иза орцах вер вуйла хууш.

— Хьуна хуьлда иза! — майрра дуьхьал воглавелира Ахмад.

Учахъ волчу Хьумидана дlахезира гловlанаш.

— И хlун маьхъарий ю аш хьоькхурш? Хьоза! Яхнийта цlехъа!

Хьозина ца моьттучу тайпана нисделира. Дас Ахмадана дов дийр ду, еттар ю моьттуш вара клант. Ткъа Хьумида хlара мелхо а барт тухуш, цlехъа лаьлли. Хаддаза бур-бур а деш, дlавахара Хьоза. Оьглазвахана вехъа Ахмад, жим-жимма сатуьйш, меттавеара. Бакъду, чlаglo-м йира цо, шен ког хlоьттинчу дийнахъ Хьозига барт хатта, тlехтохамаш бан цунна кхин дага ца доglу долччу кепара.

Султанагlеран кертахъ моглара дlатийсина яра гов-

раш. Бешара схялетара буърса жлаъла — цигахь дладихкинера иза.

Меллаша чохъа а ваълла, нелсарлехь сецира Ахьмад. Дукха нах бара цу чохь. Леррана хъаъжира Ахьмад массаьрга а роглехь. Цунна бевзаш боцурш а бара кхузахь. Юртахь цхьаммо а лелош боцу, къаьсттана члогла берашна тамашийна хеташ болу тлапа куй тиллина вара цхъаъ. Цуьнга ладоьглура массара а. Цен бос богуш, бляьргаш къиьгаш Султан а вара. «Дика гюли хилла, тавелла воглу», — элира Ахьмада ша-шега, там хилла. Чуьрчеран берриг тидам оцу вевзаш воцчунна тлебирзинера. Схьагарехь, члогла даккхий хIуманаш дара цо дуьйцуруш. Дош аьлла а юкъах ца воккхура иза лерана ладоьглучара.

— Гой шуна, паччахь вохийна. Амма Iедалан мукъ цкъачунна хьоладайн карахь бу. Большевикаший, Лениний боху къинхъегамхошка, Iедалан и мукъ схьалаца кечло. Деха длагIур дац хIара, хIинца санна. Ширделларг хийцаза дер дац, цунах массо а кхетта воглу.

— Хьан даша юккъехула ала ас, — элира Аьлтамара. — Суна хетарехь, паччахь вохийна хилча, хIинцпехь схьалаца дезара Iедал.

— Сихалла цкъацкъа дика ца хуьлу. Сахьт тле ца кхаьчна. Ханна правительствон карахь дикка ницкъ бу. Цуьнан къахьоьгучу халкъехъа яцар дика гайта деза адамашна. Цуьнан коьртехь берш тIом длабахъарехъа бу. Ткъа халкъана иза оьшуш бац. Массанхъа а мацалла ю. Адамаш тлеттIа хамталлаш еш ду, салтий а реза бац. Ткъа дан оьшуш дерг хIун ду? Гловттуш массанхъа а цхъабосса гловтта деза. И кхочушдан кхин а болх бан беза адамашна юккъехь. ХIинца долчу хIокху хьолех вайн халкъ кхето, махкахь дерг массарна а довзийта хъажийна со а, со санна, кхиберш а вайн лаьмнашка гIаларчу большевикаша.

— Хьо а вуй большевик? — хаьттира цхьамма. Ондда, дозалла а деш, жоп делира хьешо:

— Ву.

— Діаязвелла вацахь а, сайн дагахь со а ву, — элира Султана, — цамгаро клелвитар бахьана долуш члогла дакьалоцийла ца хилла сан церан балха тлехь. Цхьадика, хлинца тавелла vorly. Хьала ма-глаьтти заявлени лур ду, парте суо діазцар доьхуш.

— Ас а хатта цхьаь, — элира Романа. — Хьаькамаш тохарлерраниш бу-кх хлинца а?

— Дукхахйолчу меттигашкахь бу. Бакьду, хьалха санна, чуьрабевлла-м ца хьийза уьш. Хаьа суна. Руман, хьан дагара. Султана дийцира суна хьох лаьцна. Шайн цигахьа сагатдо хир ду ахь. Жимма сатоьхча бакьахьа хир ду, ларвалар зенехь дац.

— Дависарг, цкьа тлехачахьара и де, кхайккахьара Ленина «Гловтталаш!» — шаьлтанан мукь кьевлира Романа.

— Кхочур ду и де а.

— Сайн са-м кхоор дацара! — элира Аьлтамара.

Коьртаниг дийцина даьлча, жимчу хьеше вистхила дагадеара хлусамдена. Тохара цкьа кхуза и веьчахьана цуьнга безам бахана вара иза. Ткьа Роман цо клелхьара-ваьккхичахьана-м гуттар члогла везавеллера цунна клант.

Неларехь лаьттаху Ахьмадехьа вирзира Султан:

— Хьан гуллакхаш муха ду, Ахьмад?

Эхь хеташ, цлийвелира Ахьмад. Халла хезаш жоп делира цо:

— Вон дац.

— Ас аьллера кхуьнга кхузахьа вола, — элира Романа. — Хьостаха кхуьнан нанас дехар дира соьга, кхуьнга хьожуш хилахьара, аьлла. Хлетахь айса дош даларна, кест-кеста хлара ган лууш хуьлу со. Суна цкьа а дицлур доцуш накьосталла а дина кхуо сун.

— Дика кІант ву Ахьмад, — элира Султана.

Ша иштта хасторна вoьхнера Ахьмад, хьалхачул чІогІа цІий а веллера. Боккха там хиллера цунна баккхийчара ша ларарх, дикачу цІарх хьахорах. Ша шена а вуьззина кьонаха хетара цунна хІинца.

— Ахьмад, — элира Романа, — нагахь Хьумида хьайна цатам баьккхина меттиг хилахь, Султанах кхеталахь. ТІаккха со тІекхочур ву хьуна. Эхь хетий, озалой ма Іелахь. Дика дуй?

— ХІаъ.

— Йолах болх беш хиларх, адамалла доцу хІуманаш хьуна леладойтур дац вай цуьнга.

Говраш божали чуьра арайохуш воллур Ахьмад, хІор Іуьйранна санна, уьш хитІа йига дагахь. Оцу хенахь уца велира Хьоза, мохь туьйхира цо:

— ХІей!

ДІахьаьжира Ахьмад.

— Сайниг айса юьгур ю ас. Йита.

Сира говр гоьзанах дІа а тесна, вуьш кех ехира Ахьмада, ша яйдакха цхьана говра а хиьна. Малх а хьаьжна, хаза де дара таханлерниг. Йохъяла йолаеллера, ло, буса а тІехь дешаш, наггахь йолчу таьІначу меттигашкахь бен ца дуьсуш, дІадаьлла догІура.

Хьалххе хи эцна богІу зударий юьзначу кІудалшца дуьхьал а бетталуш, паргІатчу боларахь вогІура Ахьмад. Хьумидан бахамехь ша мел дечел догдогІуш цо дийриг овраш хитІа йигар дара. Хазахетара кІантана говрахь вoьдуш. Дикачу беречунна санна, хаьара цунна говрахь Іен а, и хахка а. ХІинцале Іеминара.

ТІехьара схьа гІовгІа хезира. Ма-йоггІу говр хаькина вогІура Хьоза. Бергаша тІехьа дІабеттара хатташ. боьха Іаьмнаш. Серийн керташна юххе телара зударий. Цхьаннан кучан юх бехйира ерриг а.

— ХІай дела вага хьо жовжахатин цІергахь! — мохь туьйхира цо юххехула дІаиккхинчу Хьозина тІаьхьа.

Важа-м ша динчух воккхавеш гІадваханера. Вуха а ца хьаьжира. Ахьмад а тергал ца веш, хаьхкина вахара. Хьалха йовду ши говр жимма тІаьхьаедира, шайн накъост евзина. Юха, шавшшиь цхьамма а ловллуш яцарна боларе елира.

Ахьмад хитІа дІакхаьчча Хьоза гуш вацара. Лахенца бІаьрг тоьхча, хица охьабовдучу новкъа говр хаьхкина вовдуш гира цунна иза.

Хи чу ца лохкуш йистехь совцийра Ахьмада говраш. ГІугІ латтадора хе гонах, шаш, лой дешна стамделла. Чхераш керчош, буьрса догІура иза хІокху хенахь гуттар а.

Говраш хи мала хІиттира. Романера ма-Іаммара, яй шок ловкхура Ахьмада, говрашка хи малийта.

Хьозас динчо цкъа цецваьккхира Ахьмад, юха кхерийра. Вуха а вирзина, схьахаьхкина вогІура иза. ТІекхоччушехь, цо говр сацор ю моьттуш, ша иза башха тергал ца вечуха вара Ахьмад. Ткъа Хьозас, ма-яггІара, хи чу темира говр. Шок сацийра Ахьмада, мохь туьйхира:

— Вухавала! Юхаерзае!

Хьозас, когаш хьала а узуш, шед туьйхира говрана. Човхийна важа хьалхахьа дІакхоссателира, тІаккха гора яхара, оцу сохьта цуьнан вортан тІехула Іункар хи чу вахара Хьоза.

Вовхна кхеравелла Ахьмад, шуьйрра бІаьргаш а биллина, Іадийча санна, висира. Говр, тохаелла схьа а йирзина, бердан йисте иккхира. Хьозин корта цкъа гучубелира, юха а буха бахара. «Нека ца хаьа техьа кхунна?» — дагатесира Ахьмадана. Юха а гучубелира Хьозин корта, мохь хьаькхира цо:

— А-а-а!

Оцу маьхьаро меттавалийра Ахьмад. Кхоссавелла

говрара охъа а иккхина, ведда воьддушехъ шен месала куй, кетар охъа а тосуш, тулгѣнаша охъахъочу Хьозел лахъхъа а ваьлла, хи чу тилира Ахъмад. Нека хъаьккха жимма дѣанехъа воллушехъ, охъавахъачу Хьозина тѣкхира иза. Катоьхна чоа а лаьцна, юханехъа нека долийра Ахъмада.

Хин чехкачу тулгѣнаша гѣо а деш, бердан йисте кхечира и шиъ. Дика дара Хьозин аьтто ца баьлла хи чохъ Ахъмадах хъарча, нека далур дацара, тѣаккха шиъ а буха гѣур вара.

Такхийна, лохачу берда тѣе хъалаваьккхира Ахъмада, бѣаьргаш къаьрзина, акха дѣасахъоьжу Хьоза.

— Хъалагѣатта! Чехкка цѣа вада веза вайша! — элира Ахъмада.

Хьоза, шена хиллачух ца кхуьуш, хъоьжура. Халла хъалагѣаьттира иза. Хѣинца кхоччуш меттавеанера. Кхин вистхилар а доцуш, хъалха меллаша, юха тѣаьхъ тѣаьхъа чехкаволуш, ведда цѣа вахара.

Хѣинца хаадала доладелира Ахъмадана ша шелвалар. Хих яссийна, неѣар-мачаш тѣе а юьйхина, чехкка вахана, куй дѣа а тиллина, тѣе кетар а юьйхина, говра хиира иза.

Цѣа ма-кхеччи, говраш божали чу а лаьхкина, ведда ото чу а иккхина, пеша декъа дечиг тиллира Ахъмада. Цѣе марса а яьккхина, сиха вохвалар бен дагахъ кхин хѣума дацара. Бедарш охъа а тийсина, кетар а кхоьллина, пеша хѣуп баьхна, хъалалатийра цѣе. Уггар хъалха хеча якъийра Ахъмада. И тѣе юьйхина хѣара воллушехъ, неѣ тохар а, кхайкхар а доцуш чувелира Хьумид.

— Кѣант, — аьллачохъ сацавелира иза. Оьгѣазвахана хилар хийцаделира цецваларца.

— Хѣинца вакъа а велла, араволу со, — элира Ахъмада.

— Хьо мичахъ вашийна?

— Хитѣахъ.

— Цхъаьна вара шуьшиъ? Дийцал дерриг а.

Хьозас шеца хилларг лачкъийнера, Хьумидан цецварх хиира иза Ахьмадана. Хумма а лачкъой, харц дерг дийций ша Iамийна ца хиларна, ма-дарра дийцира цо.

— Ас мохъ хьобккхушехъ, хи чу тесира Хьозас говр. ТIаккха охъавуьйжира. Нека хууш хиллехъара схъавер вара. И, буха ваьхъча, хи чу а иккхина схъаваьккхира ас.

— Ахьий?

— ХIаъ.

ОьгIазвахара Хьумид шен кIантана.

— Хьий, шайтIа я! Хумма а дийца а ца дийцин-ца,— олуш, неIарехъа дIавирзира иза. Юха цIеххъана дага-ваьлла Ахьмадах кIинхетам беш элира: — Ара а ца во-луш, дика вохло.

Кху чу вогIуш Ахьмадана барт тоха дагахъ веара Хьумид. Верриг а вашийна, цергаш етташ, вегош Хьоза цIа кхаьчча кхеравелира да. Хаттарх кIанта хумма а ца дийцира, бакъдерг аьлча, башха тIехдаьккхина хетта а ца хиттира, дийна хилчхъана тоуьйтуш. ТIера бедар а хий-цийтина, довхха чай а малийна, юргIана кIел волийти-ра Хьоза, цул тIаьхъа уьйтIа велира Хьумид. Кертахъ Ахьмад а ца гина, божали чу вахара иза. Цхъа говр ерриг а яшийна, кхин цхъаъ букъ тIадийна гира Хьумидана. ОьгIазвахара иза Ахьмадана. ТIаккха ото долчу хьаьди-ра, барт тоха, доьхна дог кIантана тIехъ акха. Хилларг, ма-дарра хиъча ойла хийцаелира, хIаллакхуьлчуьра кIант ваьккхинчунна дов муха дийр дара? Жимма кIад-делира дог.

Йоккха йогучу цIаро сIаха якъийра Ахьмадан бе-дарш. НеIар-мачаш чуьра ча а хийцина, шен йоца кетар а юьйхина, кертара гIуллакхаш дан вахара иза.

Делкъал тIаьхъа бен ца велира Хьоза ара. Уггар хьалха шен говре хьажа лиира цунна. Ахьмаде вист а

ца хуьлуш, божали чу вахара иза. Гиллакхехь ца дар, оьзда доцийла-м хаьара цунна шена оццул гIо динчу ста-ге вист ца хилар. Амма берашца хьаькхна ца хиларна, стенна тIера дIадоло деза, хIун ала деза ца хаьара. Цул сов, ялхочунна хьалха ша кIезга хетарна а кхоьрура.

Амма Ахьмад-м ца Iевелира хIума ца олуш. Божали чуьра Хьоза араваьлча, хаьттира цо:

— Лаза-м ца вина хьо?

Хьозас аьшпаш боьттира:

— ТIулгах кхетта ког бистина, корта а лазийна.

Ахьмад тийшира.

— Лаза ца винихьара-м хьо хьоу а вер вара хьала.

— Дера вер вара. ХIун дара цу чуьра хьалавалар!— хIинца хецавелира Хьоза дозаллаш дан. — Гур дара хьуна ас нека хьокхуш-м. Стохка кхин а чIогIа хи дистина долуш а велира со-м неканца дехьа.

— Со-м ваьхьар вацара, — кьера хилира Ахьмад.— Хьо кIелхараваккхар бен дагахь хIума долуш ца иккхи-ра со-м тахана а цу чу. Дукха мах баларх юха эkkхар а вацара.

— Эш-ша, ма майра а ву, — балдаш саттийра Хьозас.

— И сонта майралла суна-м ца оьшу.

— Со-м хьаха эkkхар вара. Говран ког лазийна моьтту суна, дика хьожуш хилалахь цуьнга, — аьлла, дIавахара Хьоза, кхин баркалла алар а доцуш.

Дикачу даше сатуьйсун-м Ахьмад а вацара. Кхин лаза ца веш Хьоза висар а дика хетара цунна.

Iаса а луйьзуш Молла-Исраил веара керта сарахь. Ахьмад божал цIандеш вара. УьйтIарчу гоьзанах дIа-тийсинчу говрашка хьобжуш воллучу Хьумидана тIева-хара Молла-Исраил.

— Суьйре дика хуьлда, Хьумид.

— Диканца вехийла.

— Муха дохку шу? Дуккха а хан яра суна хьо ганза.
— Вон ца дохку. Дика кхобу дала.
— Тезетара воггучуъра схъавирзира со-м.
— Хьенан мила велла? Жимма дегI дика доцуш,
со-м дIасаваьлла а вац хIокху деношкахь.

— Къаьхъарма дIавоьлли.
— Iуминиггий?
— ХIаъ.
— Цомгуш хиллера хIара?
— Мичара! Iинах вахана. Цхъаболчара-м кхин дуьй-
цу.

— ХIун?
— Шашаха ца вахана, бохуш.
Говран вортаных хъакха хъалаайъина Хьумидан куьг
охьадахара.

— Ахь баккъал боху?
— Боху. Хьо ма цецваьлла? Хьуна хууш хIума-м
дац? ЧIир лохур ю, бохуш бу церан нах.

Хьумид вуьйхира. Кхиира дог, тешна вара иза и хье-
нан куьйган болх бу шена хууш хиларх. Ша цу юкъа-
озорна кхеравелира иза. Бен башха ца хетачуха элира
цо:

— Наха дика ца вуьйцура Къаьхъарма.
— Дера суна а ма хезнера цхъацца хIуманаш. Ша
санна волчунна тIенисвелла хила там бу. Хьан а деара
моьтту суна цуьнца жимма гIуллакх.

— И ма хьехаделахь, Молла-Исраил. Сан цуьнца деа-
нарг кIадбоцург дара. Эцца цкъа цхъа-ши говр-м ийцира
ас, иза а духанехъа делира-кх хIетахь, хьуна а ма хаъа-
ра. Кхин сан цуьнца деана хIума дацара.

— Сан-м бала бац.
«Муха, мичахь хилла техъа и?» — бохуш, ойла йора
Хьумида.

Ткъа хилларг ишта дара.

Цхъана аглор хІинцца гІа лато тохаелла юккѣа хуна, вукху аглор клорга Іин а долуш болчу, лаьмнийн цхъана готтачу новкѣа ворданахь воглущ вара ахархо. ТІерачу тишачу барзакѣо вох ца веш, хiezбаш, говре болар эцийтина воглучу цунна некъ хъавзачохъ дуьхъалвелира коьртах башлакх хъарчийна бере. Вордана рчунна тІе топ лецира цо.

— Охъатаса ахча! — омра дира некъ лаьцначо. Черми чуьра схъалуьйш санна, кѣора дара аз.

Кхеравелира ворданарниг. Ирча хьоьжура тоьпан биргІа.

— Лелий вала!

Хъалаайавелира ворданарниг:

— Со лолда хъан, ма баккха суна бохам. Іуьрг даьккхина шай дац соьгахъ. ДІавахийта со сайн новкѣа.

— Шар ма ло. Хьоьга луьйш верг Аьлтамар ву. Харцахъа даха кисанаш!

Оццу хенахъ аьрро аглор йолчу юккѣачу хуьна юккѣера схъалилхира береш. Коьртах башлакх хъарчийначо, шена хъалха верг виц а велла, шен цІока клелхъараяккха, шед а тоьхна, дІалаьллира говр. Амма генавалале цуьнан некъ боьхкуш хуьна юккѣера хъалхахъа новкѣаиккхира говрашкахъ кхин шиъ.

Ткѣа ворданахъ волчунна тІе вахара лохачу дегІара цхъа бере.

— Оцу жІаьло аьлларг хезира суна. Аьлтамар со ву, хуьна. Маьрша ву хьо хъайн новкѣа дІаваха.

Хаддаза баркалла а бохуш, дІахаьхкира ахархочо ворда.

— Аьлтамар! Тохарлениг ву хІара! — мохъ туьйхира Романа.

— Къаьхъармий?

— ХІаъ!

Башлакх бІаьргаш тІееанчу беречо и тоян ца кхуьуш,

юха а хьовзош, шед ялийтира говрана, Инн йисте иккхи-
ра човхийна говр. Бердан йист текхира, клогачу Инн чохь
кьайлавелира талорхо а, говр а.

Схьавеара Аьлтамар. Цхьа а вист а ца хуьлуш, Іаьр-
жачу Инн чу хуьйсура уьш.

— Дика ду-кх вай кѳа ца латийна, — элира Аьлтама-
ра эххар а. — Бакѳдерг аьлча, барт хатта лууш вара со
цуьнга. Хьастаха суна тІаьхьа салтий балош веанарг а и
хилла.

— Ваха веззачу ваха хІинца.

Сингаттаме хьобжура Аьлтамар Іинах чу.

— Нахана дагадогІу дерг новкѳа дара суна. Цхьана
а дегІана бохам ца баьккхина ас. Ткѳа Кѳаьхьармас сан
цІарах лелочара нахана гергахь сан цІе бехйора. Миска-
чу нахана хьарам хилар чІогІа кѳилахь ду. ХІан, дуьло,
дІадевр вай кхузара. Цуьнан нахах хабар тухуьйтур вай,
дІавуллур цара иза.

Боларахь говраш йохкуьйтуш богІура уьш. ХІинцалц
хаьттина дацара Романа, юрт дІа а тесна, генна кху кІо-
тарахь Аьлтамар хІунда Іа а, лаца стенна хьийзавора а.
Тахана, са а ца тохаделла, дийхира цо:

— Аьлтамар, дийцахьа кІотарахь лечкѳа хІунда дий-
зира хьан?

Жимма ойла а йина, дийца волавелира Аьлтамар.

— Мангалан хан яра иза. Цхьана дийнахь рузбанан
маьждиган майдана гулбира моллас юьртахой. Со а ва-
хара. Жимма хьехамаш бира моллас, динах а, Іедалх а
лаьцна. Дин а дала делла, Іедал а цо делла. Динан гІул-
лакх дІакхехьар хІор бусалбанна тІехь ду, Іедало бохург
дар махкарчу хІор вахархочунна тІехь ду, бохура мол-
лас.

И стенна тІе ван гІерта ца кхуьуш, ойла йора ас. Ам-
ма ойланаш хиэдара. Моллина юххехь лаьтташ вара ду-
кха чІогІа кечвелла, белшаш тІехь эпсаран погонаш

кѣиэга тхан юъртахо Жума. Цхъаннах а ца вешаш, мас-сарна а тѣхула хьобжура иза. Молла шен хьехамаш би-на ца волуш, собар кхачийначух тера вара Жума. Мол-лин лере а таына, цхъаъ-м элира цо. Тлаккха сихвелира важа.

— Дала мел дийриг диканна деш ду, — элира моллас.

Хьалхататта и вацахъара хIун дийр дара хьовха ца-ра? Юха Жумера цхъа кехат схъайцира цо.

— Вайн юърто а дозалла деш волчу эпсарна Жу-мина паччахьо мохк белла. Доккха ирс кхаьчча вайга.

— Мичара мохк бу иза? — хьаттира нахах цхъаммо.

— «Сен лар яхана аре».

ГIугI гIаьттира майданыхь. Муха ца гIотту. Тхан юъртан лахъхъара мохк бара иза. Iе ца велира со. Мохъ туьйхира ас:

— Вайн дайша а, дедайша а Iаьнна докъар кечдеш, мангал хьокхуш йолу аре Жумина яла паччахъан хIун бакъо ю?

Гина делира хьуна цигахь гIаьттинарг. ХIор а вара, шен-шениг, бохуш, марсаваьлла. Хьалхахъа велира со, юха а элира ас:

— «Сен лар яханчу ара» кхана мангал хьакха гIур ву со, Жума. И мохк паччахъа хъайна беллехь, со цигара эк-кхо вогIур ву-кх хьо. Дашах ши дош а дийр дац ас.

И дешнаш тайна, гIадвахана хьаттира Романа:

— Вахарий хьо?

— Дера вахара. Ворда йоьттина йол йохъуш, цIа а ма веара. Ткъа Жума салтий бало гIала хъаьдда хиллера. Оцу буса со лецира. Кертара йол а дIаяхъира. Пачча-хъан воккха мостагI вина, охъавигира со, гонаха ха а даьккхина. Аьтто а баьлла, кхечу тутмакхашца набах-тера вемира со.

— Ткъа махкана хIун дира Жумас?

— Мохк кехата тІехъ бисира. Ца хІоьттира Жума юьртаца кьовсавала. Бакъду, соьца-м чІогІа гамвелла иза. ЧІагІо йина бохуш хезира суна цо, декхаза ца Іан. Юрт шена дуьхьалтъяьккхинарг со лорура цо.

— Ийит, маржа яІ! — цергаш хьакхийра Романа.

— Шен ког хІотталц бохуш, цу махка тІехула кхин чуьраваьлла ца хьийзаш Іаш-м ву иза цкъачунна. Хин-дерг гур ду-кх. ХІинца-м, паччахь воцуш, хІуттург а хир вац хьахо.

— Хьахабахь, дохко-м вер ву, — элира ШаІида.

— И аьлла суна а хета, — велавелира Аьлтамар.

— Берриш ласто безара уьш, — хьалха а лаьцна, буй ластийра Романа. — Собар хила деза боху-кх хьал хуучара.

— Цхьаь ца хууш ца боху. Теша со царех, — элира Аьлтамара.

— Дукха дах ма лахьара.

— Дахлург хир дац.

ХьаьжкІаш йийра Юсупа, хьокха а тухуш. Гота аха ницкъ бацара. Дожа хьайба ца хилча муха охур яра?

ХьаьжкІийн хьекъар муха хир ду ала хьалхе дара. Бакъду, цхьабосса могІара хьала-м евллера уьш, Юсупан дог доккха а дедеш. Иштта хьала асарш а кхиънера, латта тІекІел тохаза дисарна. Цаьрца кьийсам латтош, цел а оьций, хІор денна кхатІа вогІура Юсуп.

Дехачу Іай дегІера ницкъ эшнера. Болх барал дукха садаІа дезаш хуьлура. Ира цел хьалхахьа дІаетташ асарш хедош цІийнан чоьннал юкъ цІан а йой, садаІа хуура Юсуп. Башха йохъелла а йоццушихь, хьацар дуьйлура.

Хьумида елла хьаьжкІаш зудчанний, Іелиний кхоош, ша мел меца велахь а, ладам боццу хІума бен ца кхоллуш, чІоггІа доьхка кьуьйлуш, садиттира Юсупа. Уггар хала мур чекхбаьллера. Доллачул а чІогІа цо сатуйсург,

деле доьхург дара кест-кеста йочанаш хилар. Стохка санна йокъа хлоттахъ дан хлума долуш вацара иза.

Делкъахан хила герга яхханчу хенахъ, цел етташ во-
глуш шув йисте кхечира Юсуп. Садала охъахууш, дЮ лаха
чу хъаьжира иза. Масех стаг гира цунна Хъумидан хъаьж-
клашна асар деш. Царна юккъехъ вара кхуьнан Ахьмад а.
Цунах къахетта, дог лаьвжира ден.

Клантана а гира да. Саца а сечна, вехха схъахыйжи-
ра иза. Таккха мохъ туьйхира цо:

— Дада! Со кестта длавоглуь ву!

Хазахийтира дена. Наггахъ бен вовшийн гойла ца
хуьлура церан. Йохъяла йоьлчахъана Хъумидан баха-
мехъ белхаш денна алсамбуьйлура. Буйса яккха а ца
ца вохуьйтура клант.

Вехха Ийра Юсуп длахьоьжуш, къаьхъа ойланаш еш.
Сатедийриг цхъаь дара: ах шо сов длаяьллера хан. Гуьй-
ре юлуш ца воглуь ву Ахьмад, дала мукълахъ, хъаьж-
клаш а дика хъалакхуьур ю. Таккха берриг доьзал
пхъаьна хир бу, цхъа а цхъаннахъа а ваца а ца вецаш.

Шув клел болх беш берш боккхачу кхура клел гул-
белира, делкъанна хлума яа. Длахьоьжучу Юсупана ги-
ра, царех схъа а къаьстина, ма-валло чехка ведда воглу
Ахьмад. «Миска яI, стенцца эцна а сан догъэца сихвел-
ла воглу», — бохура Юсупа.

Шув тIе хъалавелира Ахьмад. Четара схъа а якккхи-
на, ах сискал дега кховдийра цо.

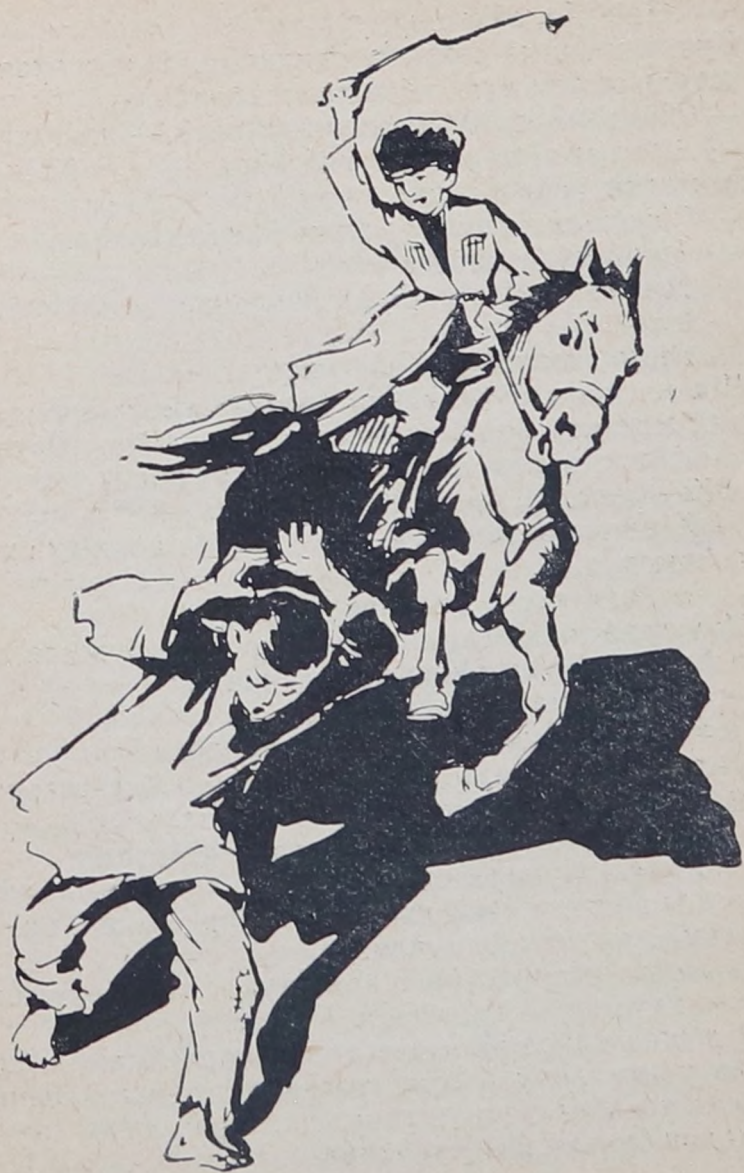
— ХIа, дада, яахъа.

Кхийтира да, кланта шен дакъа, ца дууш, схъадеана
хиларх. Вела а къежна, Ахьмадана дага хлума ца дайй-
та, элира цо:

— Со-м хлума йиъна ву, Ахьмад. Хъайна яа.

— Со меца вац, — аьлла, цел схъаййцира Ахьмада.—
Юуьйранна дукха йирира ас.

— Схъавола, цхъаьна юур ю вайшимма.

— ХІан-хІа, айхъа яа.

Сискалх жима юьхк а яьккхина, цуьрг охъа ца дужуьйтуш, сих ца луш, яа волавелира Юсуп.

— Ницкъ-м ца хуьлу хъуна, кІант? — хаьттира цо.

— Суна-м хІун ницкъ хир бара, — дай жоп делира дена кІанта, асар а деш.

— Сатохалахъ, дукха хан ца йисна хІинца.

— Нана муха Іаш ю?

— Дика Іаш ю. Асара ян йоьллера, ас ца яийтира.

— Іела?

— Эцца ловзуш лела кертахула.

Ша кагйина бухайисина сискал, кисанара схьадаьккхинчу мокхачу йовлакха юккъе хьарчийра Юсупа.

— КІант, хьада хьайн накъостий болчу гІо. ДІо вогуш Хьумид а ву, цо хІун аьр а хаац.

— ХІинца воьду со, — аьлла, кхин а жимма цел йиттира Ахьмада.

— Вало, вало, — сихвира иза дас.

Цел дена юххе охъа а йल्लीна, лаха чувосса волавелира Ахьмад. Вуха а хьаьжна, элира цо:

— Суна са ма гатделаш!

Вела а къежаш, корта тесира Юсупа.

Лаха чувоеьссина Ахьмад говрашкахъ богІучаьрга нисвелира. Бодане мархаш тІеязьелла, кхоьлила де санна вара Хьумид. ОьгІазе тІечевхира иза кІантана:

— Яьлла хІунда лела хьо, мунда? Нуьцкъала тІе воьжна-м вац хьо суна кхаба? Кхечара санна, болх бе.

Ахьмад вист а ца хилира.

— Ловза хІунда йо хІара хІума. Гибаяккха еза, тІаккха хуур ду, — кхоьссира Хьозас.

И дешнаш ца тайна, гома хьаьжира Ахьмад. Цуьнан дагара хааделлачу Хьозас, тоххара кетІахъ шаьшшинна юккъехъ тасаделларг а доькхуш, говр юххе а тесна, Ахьмадан букъах шед туьйхира.

И дерриг гуш хилла Юсуп хъалаиккхира, буйнаш а къовлуш. ДІанехъа асарахъ берш, болх а битина, схъахъуйсура. Амма оцу сохъта дерриг дижийра Хъумида. Массарна а хеззарг, аре екош, барт беттара цо шен кІанта:

— Иммансиз! Ас кит дулур ду хъан! Хъуна хъан елла шед етта бакъо!

Ца хаъара Ахъмадана шегахъа цІеххъана Хъумида гІо даккхаран бахъана. Бер делахъ а, наха могуьтур дац еттар. Цхъа мах а хадийна дІавелла хилча, хир хаддалц бохург санна, болх байта а, вацо а бакъо ю. Амма еттар — и леладойтур дац.

Букъ а богуш, болх бан дІавахара Ахъмад, шед йиц ца ян чІагІо а йина. Ша лаьттахохъ охъалахвелира Юсуп хІара сахът кІанта дагахъ латториг хиларх тешна. «Сатохалахъ, сан кІант, воккха хир ву хьо, доькхур ду ахъ. Ишта дІагІур дац хІара гуттар а», — бохура цо ша шега. Ахъмада болх бан дезаш йисинчу ханна мах дІа-такха таро хилча, цхъа де хьовха, цхъа сахът доккхуьтур дацара цо кІанте Хъумидан декъа тІехъ.

Лекхачу лаьмнийн ехачу асанна тІебазбелира малх. Цел етташ вара Юсуп, шелъеллачуьра кхин жимма асар а дина, цІа гІур ву ша, бохуш. ЦІеххъана тІехъара схъа салам делира цуьнга:

— Оссолам-Іалайкум! Хьобкъийла хъан, Юсуп!

Вухахъаьжира Юсуп. Береш бара юххерчу новкъахъ лаьтташ. Массаьргахъ герзаш а дара.

— Во-Іалийкум солом! Далла дезийла шу! — салам схъайцира Юсупа. Леррана хъаьжча, царех цхъаь вевзира цунна, хазахийтира. — Руман, хьо вац хІара?

— Ву те. Муха дохку шу, Юсуп?

— Дика дохку. Хьо муха лела? Дийцира суна Ахъмада хьох лаьцна.

— ТІаьхъа дика доцуш, вон ца догІу, олуш ду тхан.

Хинца сан болчу накъостийн дуьхъа-м и хилларг хьалх-
хе хила дезаш хиллера бохуш, Ia co-м. Вежарийн метта
бу, — шеца болчаьргахъа куьг теси́ра Романа.

Аьлтамар говрара охъавоьсси́ра.

— Цел етта сагатделла ву со. Го де вай, — элира
цо, мокхачу чоин ши пхьош хьала а деш.

— Болх беш самукъадолуш со а ву, — олуш, каде
охъаиккхи́ра Роман а. Юха цлеххъана дагавелира иза. —
Стенца дийр ду вай асар?

Цел цхъаь бен яцара, ткъа хлорш кхоъ вара, Юсуп ца
лери́ча. Дlа сахъаьжи́ра Аьлтамар. Дlо генахъ асарара
цlа боьлху нах гира цунна. Шайн накъостех цхъаьнга
элира цо:

— Шахlид, целаш ехал дlорачаьрга. Юсупа дlаяхъар
ю, ала.

Говр хаьхкина вахара Шахlид.

Кестта могlара дlа а хlиттина, асар дан доли́йра ца-
ра, Юсупана тlе говрашкa хъажар а диллина. Ирачу це-
лашца каде цоьстура бецаш, хъаьжкlийн ховха гlад лар
а деш. Дуьххъара караэцна яцара кху асархоша целаш.
Аьлтамара ма-аллара, куьйгаш а дара балхе, лаьтте са-
тесна. Дукха хан ялале йоккха майда цlена цlанйира,
самалхадаьлла техкара сийна хъаьжкlаш, бай хьоькхучу
мохехъ.

Суьйранна самукъадаккха араваьлла вогlучу Хьо-
зас геннахъ сацийра говр. Леррана хьийжи́ра иза схъа.
Бевзира кхузахъ берш, маса юхаерзийра говр. Оцу
хенахъ цунах бlаьрг кхийтира Романан.

— Хьумидан тlаьхъе яц иза? — хаьттира цо.

Дlахъаьжи́ра Юсуп.

— Ю дера, дукха вон тlаьхъе-м, — элира цо. Тlак-
кха дийцира шу кlелахъ хилларг.

— Хъан клант ву и Хьумидан бахамехъ болх беш
верг? — хаьттира Шахlида.

— Дан амал а ца хилла, хьяажкIаш ийцира ас Хьумидера, — жоп делира Юсупа. — Царна дуьхьал шарахь болх бан кIант дIавелира.

— Мел хан йисна?

— Ах шо ца кхоччуш.

МаьркIажан хан хуьллуш йоллура. Бецашца цхьяьна хьяажкIа хадо а там бара хIинца. Цундела болх сацийра. Целаш Юсупе дIаелира. ТIаккха элира Аьлтамара:

— Суна хетарехь, жимма шай-кай ю соьгахь. Схьатасал, доттагIий, шайгахь ерг аш а. Хьумидана богIу мах дIа а балийтина, дега кIант цIа вуьгуьтур ву вай.

Забарш еш, боьлуш, схьадаьккхира хIорамма а шегяхь долу ахча.

— Цхьа да ваххал ду хIара-м, — бохура Романа.

— ХIор дийнахь хьяажкIан цхьацца буьртиг бууш ваьхча, бохий ахь, — воьлура ШахIид.

Ахча дагар а дина, хьесап дира Романа. «Тоьур ду», — аьлла, сацийра цо.

— ХIан, Юсуп. ХIара дIа а лой, Ахьмад цIа вигатховссехь. Нагахь Хьумида из-важ алахь, тхо хьошалгIа догIур дуйла а хайта. ТIаккха атта берта воьIур ву, хьуна, иза.

Баркалла баьхна а ца волура Юсуп. БIаьргех девлла хиш дIа а ца дохура цо. ЭхI, ма ког байбелла вахара иза цIехьа, чIешалгел башха ца хетара ша яхьаш йолу целаш а. ДегIехь ницкъ а хаабелира. Юьртах чувуллушехь, массарна а хеззарг мохь тоха лаьара: «Ва-а, нах! Ас сайн кIант тховса цIа вуьгу шуна!..»

Юсупа ков тоьхча, дуьхьалвеара Ахьмад.

— Ахьмад, — элира Юсупа. — Ас кхаь боккху хьоьга. Тховса цIа вуьгу ас хьо. Же, кечло!

Дукха хан яра иштта векхавелла кIантана да ганза. Хазахетта, тохаделира дог.

— Ахь баккъал бохий, дада? — хаьттира цо. ХIан-

ХІа, цатешарна а дацара цо дина хаттар. Дас цкъа а ца олура харц дерг. Дуьххъал дІа кхин ала хІума дага а ца деана, хаьттира цо иштта.

— Дера боху. ЦІахь вуй Хьумид?

— Ву те.

Хьаьккхина дІа чу вахара Юсуп.

Ойланашка ваьлла Іаш вара Хьумид. Цуьнан салаьц-нарг Хьозас деана хабар дара. Цхьа сахьт хьалха вехьаш чуиккхира Хьоза.

— Дада, — элира цо сихха. — Руман а, хьостарІа буса цуьнца хилларш а гира суна хІинцца.

— Мичахь?

— Ахьмадан дена гІо деш бара уьш.

— Араххий?

— ХІаъ.

— КІентан ойланех кхинчу Хьумида, бен-башха ца хетачуха, хаьттира:

— Хилча хІун ду?

— Бан беззачу хаам а бина, леца хІунда ца лобцуьй-ту ахь уьш?

Вон хьаьжира да кІанте. «ХІинццехь юьхьІаьржа хІоттор ву-кх кхуо, — бохура цо ша шега.—Махкахь болу кегаре а ца хаьа».

— Ахь хІун дей, — элира Хьумида. — Хьайга ца до-гІучу гІуллакхашна юкъа а ца гІерташ Іел. Кхин уьш багах боху ма хазийталахь суна.

Йоьхначу ойланца аравелира Хьоза. Ден дагахь дол-чух ца кхуьура. СхьавогІуш-м моьттура цунна, да оцу сохьта гІала хьодур ву. Ткъа хІинцца хезнарг коьрта чу ца хоьура.

Ойланаш йора Хьумида. «Хьостаха санна, дІахайй-тича, зен хилахь бен пайда бер бац. И писаш лецалур яц. ХІор юьртахь, хІор кертахь уьш тІеэца, царна хьо-шалла дан кийчча бу нах. Оцу сохьта левчкъар бу.

Цхъанна а зен ца до цара-м. Хлан-хIа, цаърца машар латто беза. Шайца дIахиларе терра, схъа а хир бу уыш. Кхин башха зен-зулам ца деш бахара тохара дIа а. МоттаргIанаш лелийчхъана тоур ду, уыш лелаярх сир суна тIера а дужур дац. Боккъалла а ойла йича-м, уыш зуламе нах а бац, Iедалх лечкъаш лела-кх. Цу тIе, пач-чыхъ а вохийна, боккха кегаре бу Россехъ.

Лаъмнашка орцах вала-ван мила карор вара хIокху хенахъ? Ойла йина-а хIума дан деза».

Иштта Хъумид Iаш волуш, чувелира Юсуп. ХIумма а цец ца велира и гина хIусамда. Дог кхиира.

Юсупа салам а далале, элира Хъумида:

— Ма хаъа суна ахъ деанарг. КIентан хьокъехъ веана-кх?

— Веана те. Мел мах богIу йисинчу ханна?

Дукханна це тоха ца хIоьттира Хъумид, арахъ Юсупана гIо деш хилларш ойланаша хъалха а теттина. Велакъежна, кIеда-мерза хилла элира цо:

— Цхъа а мах ца хъехош дIавоуьйтур вара ас кIант, вуьшта, дерриш а ду-кх вай сискал яккха гIерташ. Биъ гирда хъаьжкIаш елирий ас хъуна? Бинчу балхана ши гирда чулорур ю вай, бухаюьсурш ши гирда хуьлу.

Кхин ца къуьйсуш, стоьла тIе охъадиллира Юсупа хъаьжкIийн шина гирдех догIу ахча. СхъавогIуш ша а иштта хъесап динера цо, Хъумида аьндерг шера хууш.

Юсупана тIаьххье уча а ваьлла, мохъ туьйхира Хъумида:

— Хьоза!

Дехъа чуьра аравелира Хьоза.

— Ахьмад шен деца цIа воьду, вало, ков дIакъовла.

КетIахъ лаьтташ вара Ахьмад. Юсупана тIаьххье цига Хьоза дIакхаьчча элира цо:

— Хъан шед ас йицийир яц хъуна!

Вист а ца хилира Хьоза. Цхъана а хIуманах ца кхе-

тара иза, Ахьмад цла хлунда вохуйту а ца хаъара, дас лелочух а ца кхуъура.

Доза дан а дацара Іелин воккхаверан, неІарехь Ахьмад гучуваьлча. Векхавелла дуьхьал а хьаьдда, мараиккхира иза, лахара хьалахьобжура, воьлура. Нана а яра, ког лаьттах ца кхеташ хьийзаш, йоккхаш. Дуьненан ирс духадеанера церан тхов кІел тховса, берриг а доьзал цхьаьна бара. ПарІатваьлла хьобжура Юсуп а.

КхатІара цла а веана, Юсупа ша кІант гуттаренна а цла вало воьду, аьлча, цкъа цецъелира берийн нана, юха хазахетта йилхира.

Юсупа дийцира:

— Руман а, Аьлтамар а, церан накъост а веара тахана суна гІо дан. Цара ахча а дели вайна, Ахьмад цла вало. Дала хан яхйойла церан! Новкъа воьлуш хьесап дира ас, хьаьжкІийн шина гирданах доьлург дІаделча, реза хир ву Хьумид. Жимма шай-кай буха а чьсу. Чорпа яккха жижиг эцахь вайна, Жамболата хасп дина бохура.

Юсуп кІантаца вухавале яхана ян кхиира нана. Кхехачу жижиган тамехьчу хьожанах дуьзнера цла. Воккхавеш, дечиган-маьнги тІехь агІорваьлла, берашка хьобжуш да а волуш, катобххана ахьаран галнаш ян йолаелира нана.

— Амад, — бохура Іелас, вешин пхьарс а ийзош. — Хьо кхин гІур ваций цхьаннахь а?

— ГІур вац.

— Ма гІолахь. Соьца цІахь Іелахь.

— ГІур вац, Іела, гІур вац.

— Ахь тохара а элира, гІур вац.

— ХІинца баккъалла а боху ас.

— Ахь суна гІулгаш деаний?

— Деана, — цла веана хазахетта вицвелла, киса-

нахь дисина гІулгаш схьадехира Ахьмада, тІаккха вавашас лаьцначу канаш чу доьхкира уьш.

Іелин хеттарш кхача ца лора.

— Хьо соьца ловзур вуй?

— Ву те.

— Туьйра а дуьйцура дуй?

— Туьйра а дуьйцура ду.

Тишачу истанга тІехь цІенкьахь ши кІант гІулгех ловзаваьллачу хена схьаехира нанас галнаш. Суьйренан пхьор даа хиира доьзал. ГІийла богура хьакхаран кьуьда, амма доьзална чІогІа кьегина яра тховса чоь.

Дукха хан яра, Іелас хьовха, царех хІораммо а ишта чомехь хІума яза. Дас а, нанас а берашна хьалхатуьтура жижиган дакьош. Іела-м, шега дааделча, дуьхьал вацара дерриг а даа а. Ткьа Ахьмада дений, нанний дІатуьттура шена хьалхара.

— Соьга даалур дац, — олура цо.

ХІума йиннчул тІаьхьа, нанас мотт а биллина, юкххе охьавижира ши ваша. Іелина наб кхетталц туьйранаш дийцира Ахьмада. ХІинцалц чІогІа сатийсина, цкьа Іаббалц йийр яра-кх, бохуш хилла наб яйнера Ахьмадан, хазахетаро дІатеттина.

Да дІавуьжуш Ахьмада элира:

— Дада, со воцуш ма гІолахь кхатІа. Цхьаьна бийр бу вайшимма болх.

Боккха хьаам бира оцу дешнаша ден дагна.

— Дика ду, сан кІант, — элира цо эссала.

Нанас хьаьстира кІант.

— Тхан деши ду хьо. Хьо вацахьара, оха хІун дийр дара?

— Хала хьаха дац хІинца суна-м, — бохура Юсупа даггара. — Хьалакхиьна гІоьнча ву. Далла хастам бу.

Берийн ден догьоьцуш элира нанас.

— Ишта-м хІара цхьаь хилла хьаха ца Іа вайн-м на-

къост. Кхунна тІаьхьаххиъна вогу Іела мича хьо ахь?
Ахьмадана мерза наб кхийтира эххар а.

Бехачу урамехь маьІ-маьІпехь пхьобханаш яра. Боккхачу махкара денна кхочучу керлачу хабаршка ладьгуш, шайн-шайна хезнарш, хетарш дуьйцуш лаьттара адамаш, балхара суьйранна цІа а дирзина. Паччахь вохор массарна а хууш дара. Амма Іедалехь хийцаделла хІума ца хаалора. ПІом а, хьалха санна, беш бу бохура. Цига баханарш цІа берзаза бара.

Кху тІаьххьарчу хенахь Султанагеран кетІа дукха лестара юьртахой. Іасанашца халла араволий, боккхачу тІулга тІе охьахоура Султан. Дукха хІуманаш дуьйцура цо, шаьш бичахьана а луларчу цхьана-шина юьрта бен кхин дІа-схьа бовлаза, хІума ганза болчу юьртахошна. Массарначул дика хаьара цунна махкахь долу хьал. Наггахь вогий кхочура и волчу гІалара цуьнан хьаша Эдал. Буйса а йоккхий, сатосуш дІавоьдура, кхечухьа кхета. Цо дохьура Султанна керла хабарш а, газеташ а. ШолгІачу дийнахь юьртахошна дийца шортта керланиг хуьлура Султанан.

МаьркІажан бода булуш юьртах чу вуьйлира Хьумид. Кхоьлина вогура иза. Пхьобханахь лаьттачарна а тІехволура, халкъан оьздачу гІиллакхашца новкъавогуло луш долу, салам а ца луш.

— ХІун хааделла техьа Хьумидана гІалахь? — тІаьхьахьуйсура цунна юьртахой.

Шайн кел чоьхьа ма-велли, мохь туьйхира Хьумида кІанте:

— Хьоза!

Сетташ, уча велира кІант.

— Хьада ас кхойкху ала Молла-Исраилей, Муса-Хьаьжей!

КІант кех велира.

Божали чохъ говр дІа а Іалашийна, чувахара Хьумид.

Боккхачу назбар тІе дІа а таыІна, ойланашка ваылла Хьумид Іаш, учахъ йовхарш йира. Сиха хьала а гІаытти-на, неІаре вахара Хьумид. ХІинццалц цо цкѣа а дина да-цара и саннарг. Шен сий дожарна кхоьрура, шена шел лахара хетачунна дуьхьал вахча. Ткѣа хІинца долчу хІо-кху хьелашкахъ уьш лобручохъ дацара.

НеІ а йиллина, тІе-каре вистхилира иза:

— Марша вогІийла, чуволла ший а.

Хьеший чубаьхкира.

Юьртара хьелаш дика хууш дара. Цундела Хьумида деанарг хІун ду хаа лууш, сакІамделла вара Молла-Исраиллий, Муса-Хьаьжий. Делахъ а, гІиллакхе ца хе-таш, ладоьгІура баьхкинчара, хІусамдас ша дІадолоре сатуьйсус. Бакъду, веа Іен ца дийзира.

— Хуучу наха дийцарехъ дика дац хьал, — элира Хьумида. — Корта ца хилча дегІ ца лела. Паччахъ вац. Ханна Іедал-м ду, амма халкъ реза дац боху цунна а.

— Кестта дуьне духур ду аьлла ду жайни тІехъ, — къамела юкѣавуьйлира Молла-Исраил. — И хан хирг хир ю-кх хІара тІекхаьчнарг.

— Духур делахъ а, доьхна даллалц даха деза вайн. Цундела хьалхалера дайн гІиллакхаш чІагІдеш, цаьр-ца ваьшна муьтІахъ латто беза вай юьртахой. Баккхий-чийн сий дар, уьш ларар чІогІа чкѣурах доьлла ду вайн къам. Уьш хьалхабаха беза. Царех цхьаболчарна даь-Іахк-хІума а тосуш хилча вайн бахам оьшур бац, ткѣа цара вайна доккха гІо дийр ду. Хьо кхета-кх, Муса-Хьаьжа, ас бохучух?

— Дика кхета.

— Ткѣа Молла-Исраилан декхар дин чІагІдар ду. Дукха кІезга хуьлу вайн рузба а. Адам вовшахтухуш, динан хьехамаш бан беза.

— Цхъацца бахъанаш лохур ду-кх уыш вовшахтоха.

— Лаха дезар ду.

— Султан волчу дукха леста адамаш, — элира Муса-Хъаъжас. — Цо царна хIун моз даадо-м хаац суна.

— Коша шершина ког а схъабаъккхина цо-м, — де-газа чIечкъира Хъумид. — Молла-Исраил, и ахь аьлла дуьне доха герга дахана зама ю бохург хъалха а даъккхина, хьо тохавелча, нехан ойланаш эхартехъа йоьрзур яцара техъа?

— И бакъ боху ахь, дика дагадеана, — элира Молла-Исраила, наха шена сагIийна тосу йолчун сурт хъалха а хIуттуш.

— Виц ца лур-кх хьо хIета.

— Мичара! Мичара! — сихвелира Молла-Исраил.

— Дуьненан бахамна тIера дIаерзо еза нехан ойланаш. Ахь и юкъадаъккхича, сагIийна ас хъаъжкIаш а йоькъур ю.

«Ма тамаша а бу, — элира Муса-Хъаъжас ша шага. Цхъа кIира хъалха кхунна йохка вуьйлира Хъумид хъаъжкIаш. Веана хъаъжча, уыш телхина а карийна, мах ца хилира церан. Цундела дара Муса-Хъаъжа хIинца ХIумида аьллачух цавашар. — Матарайоьлла, йовш лаьтта, хъаъжкIаш. Эца да воцу дела, диканиг хила воллу-кх. Ванах, ас хIун елча бакъахъа дара? Сайн туьк-нарчу баккхале дика хьоьжур ву со а».

Чу яахIума йохъуш еанчу Хъумидан зудчо хадийра цуьннан ойланаш. Шортта жижиг, галнаш хIиттийра хъалха. Юучунна тIерачу Муса-Хъаъжин цергех хи доладелира.

Хъеший дIа а бахийтина, метта агIорваьллачу Хъумидан коьрта чохь керчара башх-башха ойланаш. Шайн юьртахойх уггаре а чIогIа цунна ца везаш, хIума хъахо и ца хIуттуш ши стаг вара: цхъаъ Султан, важа Аьлтамар. Юххевала и ца хиллехъара Роман а вогIур вацара

хъастаха, бохура цо ша шег. Нехан ойланаш карзахйо-
хуш важа тутмакх а ву. Цкъа-шозза хезира Хьумидана,
хьолахошкара латта схьадаккха деза, бохуш, и хьий-
зар. Хлаъ, доккхур ду. Цу тле делахь-м со а Ийр вац.
Вовшийн коча а ца боьлху хlorш-м, вер-ваккхарш а ца
лелха, дависарг. Цара йохор яра кхеран и вон ойланаш.
Гаурш.

Цлеххъана цхъаъ дагадеана, вагийча санна, сиха хъа-
лаиккхира Хьумид. Жимма ойла а йина, чехкка тле
говтал а юьйхина, аравелира иза. «Дика дагадеа, дика
дагадеа, — бохура цо ша шег. — МаьПаргона, оза а
велла, сайна пайда ца оьцуш а дуьтур-кх ас хlара. Иштта
меттиг тlех муха туьлуйтур ю! Аьлтамар-м хlинца лавт-
тах вахана лара мегар долуш ду гlуллакх».

Болар эцна вахара Хьумид. Юрт дlатийнера. «Цlахь
мукъана хилахъара lума, дехъа-сехъа вахаза, — бохург
коьртера ца долуш вогlура иза, новкъа вогlу-воьдург
дуьхьалкхетарх а ларлуш, сакххилла. — Доккхачу хе-
дарахь дешин барз бала безара чlир бохург дуьххъара
юкъадаккха дагадеанчунна. Дlадаьлла лара мегар ду
Аьлтамаран дерг а. Муха вуьтур вара иза Къаьхъармин
наха ас хlара хайитича!» Иштта, ойланаша дог ира-кара
хlоттийна, эвлан йистехь долчу цlеношна тlеххечира
Хьумид.

Некъаца долчу цlийнан кор туьйхира цо. Дукха хан
ца йолуш, кетlа велира lума. Веанарг вевзина чукхай-
кхира:

— Вало, чугlур ду вай, Хьумид.

— Хlан-хlа, кхузахь хьобга вистхилар бакъахъа хе-
та суна. Цхъа а воцчуьра, — дlасахъаьжира Хьу-
мид.

lума боккхачу тlулга тle охъалахвелира. Цхъа док-
кха гlуллакх ца хилча хlара вогlур воцийла хаьара цун-
на. Хlун дахъаш веана техъа? — бохург дагахь, сирачу

можах куыг хъаькхира воккхачу стага, собар кхачор лачкъош.

Цунна юххе тIулга тIе охъалахвелира Хьумид. Мо-
гаш-паргIат хъаттинчул тIаьхъа, меллаша элира цо:

— Iума, цхъа юьртахой ду вай вон-дика деача вов-
шашка хьовсуш хила а деза.

— Харц дац иза-м, — элира Iумас, шен дагахь тIе а
тухуш: «Нах хъаьвсича а, хьо хьожур велахь-м тама-
ша бу».

— Цундела велира со тховса схъанехъа, — кхин дIа
а бохура Хьумида. — Бакъду сайна хааделларг хъалх-
хе хьох ца тохарна бехке ву со.

— Хиун ду и?

Доккха садаьккхира Хьумида.

— Айса деанарг алале, цхъа дехар ду сан хьобга.

— Алал.

— Сайн цIе ца яккхар доьху ас хьобга хIокху гIул-
лакха тIехь. Масане хуьлу...

— И далудерг ду.

— Сайна хиьнарг хъаьнгара хезна, сайна хьан дий-
цина ас хьобга ца дуьйцу. И шуна оьшуш дац.

Кхиира Iумин дог.

— Къаьхьармех лаьцна дуй ахь деанарг? — хъаттира
цо къорра.

— Ду.

— Дийцал.

— Куыг бехкениг Аьлтамар ву.

Каде хъалагIаьттира Iума. Оцу сохьта охъахира.
«Собар... собар... Сиха хила мегар дац. Сихалло садаьк-
кхина, собаро лам баьккхина. Со а ишта сиха хъаьвзи-
ча, кегийнаш сеца а лур бац».

— Боцу бехк тIетаттар чIогIа къилахь ду, Хьумид.
Бакъ дацахь, духаэца хъайн дешнаш, — элира Iумас
парггIат.

— Бакъ ца хилча со кхузахъа гӀоьртар а вацара, Iума. Дела цхъаь хилар санна, бакъ ду иза. Далла дуьхьал хӀитта а дезаш, далар тӀехъ а долуш адамаш ду вай. Доцург ас хӀунда кхуллур дара.

Ойланашка вахара Iума. Вовзара цунна Аьлтамар. Шайна юккье доьлла хӀинццалца цхъана а тайпана мо-стагӀалла а ца хиларна, дош даше даьлла меттиг а хъа-хош ца хазарна, даго тӀе ца оьцура Къаьхьармина тӀе цо куьг кховдийна бохург.

— Со дӀавоьду, — хъалагӀаьттира, шен дӀовш тоьх-на ваьлла, Хьумид. — Ас сайн даго хъехнарг кхочуш-ди, важадерг шун шайн гӀуллакх ду. Iодика йойла хъан.

Хьумид дӀавоьдуш ца хааделира Iумина. Ирча кхаь бара тховса цо беанарг. Iадато ма-леххара чӀир эца езаш яра. Ткъа Аьлтамар... Цул бакъахьара стаг ван а ма вац. «Тховссехъ, цхъа йист яккха еза. Дагаваьр со», — аьлла, сацам бина, чувахара Iума.

Жима кӀант а вахийтина, шен тайпанан хьалхара нах гилбира Iумас цу буссехъ. Берриш схьагулбеллачул тӀаьха, дӀаханйтира цо цаьрга:

— Вайн стаг вийна куьг бехкениг вийци соьга тхов-са цхъамма. Цунна кхайкхина ас шуьга, шух дагавала.

Цхъамма боху дош чӀагӀдеш Iумас аларехъ, хиира массарна а, хъан вийцина бохург хетта оьшуш ца хилар.

ГӀеметта хӀоьттинчу Iумин вешин кӀанта шен стом-мачу озаца жима чоь екйра:

— Вийцинехъ дера ю вай тховссехъ чӀир оьцур.

— Нахана дӀа а хоуьтур ду, ваьш кьонахий хилар, — тӀетуьхйира юххехъ Iачу цуьнан шичас.

Леррана массаьрга а хъаьжира Iума.

— Сиха хила мегар дац. Ас бакьо ца ло шуна цхъан-на а, сайгара пурба доцуш герз айба. Мух-мухха а стаг вац иза.

— Стигалх бухъ хъекъалуш хилахъара иза...

Ца тайра Іумина и дешнаш. Вон элира цо:

— Кхин цкъа а боху ас, соьгара пурба доцуш герз ойбур дац аш! Кхетий шу?

ЛадоьгІуш волчу Іумин воккхах волчу вашас дІахайтира:

— Іумина луучунна тІера девр дац вай. Вийнарг кхуьнан кІант ву. Кхуо боххург дийр ду вай. Дийцал, Іума, хІун лаа хъуна?

Жимма Іийна жоп делира Іумас:

— Оцу стаге дуй баийтича бакъахъа хета суна... цуьнга дистхилар а дац зенехъ. ТІаккха хуур ду вайна ваьш дан дезарг. Хабар дахъаш веанарг башха тешаме а вац.

Къайлехъ виса везаш вара хабар деанарг. И вовза луш цхъа а вацара. Куьг бехкениг Іумас хъахоре сатесна вара чуьра хІор а. Цундела собар а кхачийна, Іумин вашас хаьттира:

— Мила ву куьг бехкениг? Вийца, Іума.

— Тешар дац шу. Со а вац цунах башха тешна.

— Мила ву и?

— Аьлтамар! — олуш, чухула дІасахъаьжира Іума.

Пенах кхозучу мехкадаьттан жимчу лампин серлонгахъ башха къегина ца гора чуьрчийн яххъш. Берриш а дІатийра, хезначо цецбаьхна. Дагалоьцура дІадаханарш, хилларш, амма юккъе доьлла хІума цхъанна а дага ца деара, хилла а дацара. Мискачу нахана орцах волуш волчу, цхъана а стагна бохам баккхаза волчу Аьлтамара шайн стаг вийна бохург, тІе ца эцалора чуьрачаьрга.

Чохъ хІоьттина тийналла йохош, вистхилира Іумин вешин кІант эххар а:

— Аьлтамара вийнехъ а, вита йиш яц вайн вешан стаг. Со суо вер ву цунна тІаьхъа.

— ХІан-хІа, — куьг теси́ра Іумас. — Со цкъа тІекха-ча веза цунна. Муха-хІун ду хаа деза хъалха. Хабарна

тлемаш довлу, олуш ду, иштачунна муххале а. Даржале новкъа девр ду вай, кӀотара гӀур ду. Цхьа сахът даьлча схьагулло. Буйса юкъал тӀехъяьлла вайна, сахуьллуш дӀакхочур ду.

Воккх-воккханиг хьалха чуьра арабевлира берриш а. Гума, тӀе бедар а юьйхина, говрана нуьйр а тиллина, кьорӀа шаршу юккье а хьарчийна, кечвелла воллушехь, бухабаьхкира церан нах. ХӀорангахь а герз дара: шалго тоьпаш а, тапчанаш а, шаьлтанаш а. Говр-бергийн татанна дуьхьал наггахь жӀаьла а леташ, юьртах бевлира уьш.

Сарахь Юсупа элира Ахьмаде:

— Кхана балха гӀур вац вайшиь.

Хазакхийтира кӀантана. ХӀара масех де дара шен воккхах волу доттагӀ волчу ваха цуьнан салаьтта. Амма дена шегахьара мелла а гӀо хиларх там хуьлуш волу иза ца хӀуттура, цхьана денна а балхах юкьаравала. ГӀай хьегначу халоно гӀелвинера да, кьахетара кӀантана цунах.

ХӀокху тӀаьххьарчу деношкахь дас, кӀантий асар дна чекхдаьккхира. Дика хьалакхиьна йогӀура хьаьжкӀаш. СапаргӀат вара хӀинца Юсуп а.

— Руман волчу вахийтахьа со, дада, — дийхира Ахьмада.

— Ас-м вохуьйту. Тховса ваха воллу хьо?

— ХӀан-хӀа, кхана. Хьастаха а вара иза, ша волчу ца вогӀу бохуш, бехкаш дохуш.

— Ваха хуур дуй хьуна?

— Хуур ду. Дийцира цо суна.

— Дика ду, гӀо.

ШодгӀачу гӀуьйранна хьалххе новкъавелира Ахьмад. Юрт дикка тӀаьхьайисна, ши некъ дӀа-схьа кьаьстачу кхечира иза. Романа ма хьеххара, аьтту агӀор дӀавирзира. ДӀо некъан йистехь, такхораш санна, лаьтташ бу дуь-

кѣа гІа даѣлла ши кхор. Кхузахула дІаваха веза. Дехъахъ гуш йолчу хъуьнах чекхваѣлча, хи тІе кхочур ву. ТІаккха ломал дехъахъ юха а хъун хир ю. Цигара дІа гена яц кІотар. Болар эцна вахча, делкъехъ дІакхочур ву.

Стигала хъалахъаѣжира Ахъмад. ЦІена, йилича санна, кѣегара иза. Ловзуш, шакарш етташ хъийзара хІава-эхъ кегий олхазарш.

Хи тІе кхаѣчча, садаІа охъахира Ахъмад. Седа санна, сирла догІура иза, бухара дерриг тІулгаш а гуш. Ши ког хи чу хийцира кІанта, дІасатуьйхира, жовхІарш санна, лепа хин цинцаш а даржош. КІорга дацахъ а, лийча айма-м карор яра жимма лаха ваѣлча, амма кхин дІа а некъ бан безаш хиларна, и ойланаш тІе ца йитира Ахъмада. Веа ца Іаш, хил дехъа велира иза.

Атта хъалавелира Ахъмад ломах. Цу буьххъера хъаѣжча, кераюккъехъ санна, шера гора церан юрт а, цул дехъе а. Амма кегий гора. Лаха чувоссале, шовдана тІе кхечира кІант. Бертал а вижина, мелира цергаш лахош шийла хи. Эццахъ дагатеси-ра цунна, ма тамашина хІума ду хІара, хІокху лакха буьххъе муха кхочу техъа хи лаьтта бухахула, дІо лахахъ аттахо ма ду цунна бухдийла.

Делкъан хан хуьллуш хъуьнах чекхвелира Ахъмад. Дехъахъ гучуелира адам деха меттиг. ДІакхечи-кх, аѣлла, хазахийтира кІантана. Серий дуцуш дукха хан йоццуш йина керт а, лоха цІенош а, божал а дара гуш. Стоьмийн кхо-диъ дитт а доллура цІийна хъалха.

«ЖІаѣла дуй техъа?» — дагатеси-ра Ахъмадана. Юьстахуо сецна, мохъ туьйхира цо:

— Во Руман!

Оцу сохъта, гІалх айѣина, схъахъаѣдира Іаьржа, месала жІаѣла. И човхо кІентан керахъ хІумма а яцара. ДІасахъаѣжира иза — юххехъ а, гонах а ца гира я сара а, я тІулг а: ерриг майда дІалаѣцна сийна бай бара.

Ведча жІаьлера вер воцийла хууш, ша лаьттацохь охьалахвелира Ахьмад, охьахиъча жІаьла тІе ца догІу бохуш хезна. И бакъ а хиллера. Дедда догІу жІаьла, дІанехь сецира, хаддаза гІалх а деш.

ЦІийнан неІ цІевзира. Белшах кхоьल्लीна гІовтал а йолуш, уьйтІа велира Роман. Ахьмад а гина, жІаьла дІадийхира цо:

— Барза! Барза!

ЖІаьла дедда духадахара.

— Схьавола, Ахьмад! ХІума дийр дац кхуо.

Ийзалу-уш тІевахара Ахьмад. Кхин цкъа-шозза гІалх а аьлла, божали юххе а дахана, дахделла охьади-жира жІаьла.

— Ма бакъ веанера хьо ван-м ткъа. Вало, чугІур ву вайшиъ. Тахана цІахь суо висина, сагатлуш Іара со. ХІун ду юьртахь керла? Юсуп муха Іаш ву?

— Дика Іаш ву. Керла хІумма а дац.

Лохачу цІа чу велира и шиъ. Баьрчехь пенан бохал-ла бина дечиган маьнга бара, тІе черт а тесна. МаьІлехь гоьнаш, юргІанаш текІел доьттина дара. Пенаца кхо-зура топ. Сонехь лаьттара цІестан кІудал а, гуьмалк а, ахьар чохь гали а. Сехьа маьІлехь жима пеш яра.

— Вуьш мичахь бу? — хаьттира Ахьмада.

— Аьлтамар, ШахІид талла вахана лома. Со цІахь Іуналла деш ву. Дика хин хьуна-м кхуза ван.

— Ахь ма хьехнера суна. Хьо воьдий талла ваха а?

— Дера воьду. РагІ ю тхан. ТІаккха, мацвелла хир ву-кх хьо тешна а?

— Ца мацвелла.

— И хьеха а ма де. Хьо-м хьаша вай. Вайшимма хІо-кху сохьта хьолтІамаш йийр ю. Сарахь цІа богІур бу талла баханарш, тІаккха жижиг а даор ду вай хьу-на.

Дечиган-маьнги кІелхьара текх, цаций схьа а эцна,

тохавеллачу Романа хьолтамаш йира. Уьйтара пеш а латийна, яй оьллира.

Дукха хан ялале хлума яа охьахиира и шиъ. Вела а велла, элира Романа:

— Хьолтамашна ШахӀида илли а олуш, иштта лаш ду-кх тхо.

— Муха олу кхуо?

Самукьадаьлла кьизгара Романан бӀаьргаш.

— ЛадогӀал, — долийра цо:

Кьонахчун кхача —
Йиъ хьолтама,
Церан ва тхьамда —
Муьста берам.
Чубалий бала,
Чорпин хӀай кад,
Оьшуш бац ала,
Чадий, лӀайг вайна.

Доггах велавелира Ахьмад, и забаре илли хаза-хетта.

Йиллинчу нелар хьалха а деана, охьадижира жӀаьла. Цунна хлума таса догхилира клентан. И хиъча санна, Романа элира:

— Барзица доттагӀалла таса, цхьа-ши хьолтама кхосса цунна. Ша дузийначунна чу ца кхийсало жӀаьла.

Ши хьолтама а эцна неларе вахара Ахьмад. Барза хьалагӀаьттира. Жим-жимма туьйсущ, яйира цо хьолтамаш. ЦӀога лестош, хьесталора хӀинца Барза.

— Те а гӀой, куьг хьакха. Хлумма а дийр дац хьуна цо, — элира Романа.

Аравелира Ахьмад. ПаргӀат тӀевахара, коьртах куьг хьаькхира. КӀантана хьесталуш схахьакхаделира Барза.

— Борз санна дан а ду хьо, цундела цӀе а ю хьан

Барза. Диканиг дуй хьо? — бохуш, хьоьстурa кІанта жІаьла.

УьйтІарчу гуьйрига тІе охьахира Роман, лобдга юкЪа томка а диллина, цигаьрка а хьарчош. И гинчу Ахьмада хьаттира:

— Хьо цигаьрка узуш вара?

— Вацара. Сагатлуш, кхузахь Іамий. Дика йоцийла а хаьа. ХІара, некъ бина кІад-м ца велла хьо?

— ХІан-хІа.

— ХІета, топ кхосса гІур ву вайша дІо хьуьнах. Лавий хьуна?

— Лаьа!

Хьуьнах вахара и шиь. Вехха лийлира. Амма эхка ца хааделира. И кхузахь доцийла-м хаьара Романна. КІантана там бархьама веара кхуза. Шозза-кхузза ний-салла топ а кхоьссина, цІехьа вирзира хІара шиь.

МаьркІажан бода кьовлабелча а цІа ца баьхкира талла баханарш. Романа мотт а биллина, дІавижира и шиь хьалххе.

Іуьйранна садаьржаш самавелира Ахьмад. Бехачу маьнги тІехь Іуьллурa Аьлтамар, ШахІид. Ахьмад мет-тах ма хьайн самавелира Роман. Шабарца элира цо:

— Сахуьллурш цІа кхечира. Шиь акха газа а йийна...

— Сан цІа ваха деза, — элира Ахьмада.

— ГІур ву-кх кхано.

— ХІан-хІа, дадина хьашт хила мега со.

— Кхаьрга хІумма а олий вайшимма? — корта тес-ра Романа бийшина Іохкучаьргахьа.

— ХІан-хІа, со юха а вогІур ву.

— Дика ду, хІета. ЧІогІа кІадвелла вара хІара шиь. Аьлтамара газанан гІогІ ло аьлла, хьоьга цІа дахьий-та, — аравелира Роман.

Юха, жижиган гІогІ а дохьуш и чувеана дукха хан ялале, дала-дан хьаьвзина жІаьла летира арахь. Ка-

тоьхна пенах кхозу топ схьа а эчна, сихха арахьадира Роман. Цунна тӀаьххье уьйтӀа велира Ахьмад а.

Герзашца кьовлабелла береш бара дӀанехьо лаьтташ. Царна чукхийсалора Барза.

— Мила веза шуна? ХӀун адамаш ду шу? — мохь туьйхира Романа, топ а кьуьйлуш.

Берех воккхах верг вистхилира, амма цо бохург ца хозуьйтура жӀаьлин летаро.

— Ахьмад, сацадел Барза, — элира Романа, ша берешна тӀера бӀаьрг дӀа а ца боккхуш.

Муш а эчна, хьаьдда ваханчу Ахьмада, и коча а тесна, схьадалийра Барза, божали тӀехьа а дигина дӀадихкира.

— ХӀун адамаш ду шу? Мила веза шуна? — юха а хаьттира Романа.

Сира маж йолчу воккхачу стага элира:

— Аьлтамарца гӀуллакх долуш даьхкина тхо, аравала ала цуьнга.

— Вижина ву иза. Хан яьллачу хена цӀа веана.

— Оха деанарг кӀезиг гӀуллакх дац. ХьалагӀаттаве, — олуш, говрара охьа а воьссина, схьаволавелира воккха стаг.

— Схьа ца гӀертар доьху хьоьга, — олуш, топ жимма хьалаайбира Романа. — Иштта доккха гӀуллакх долуш шу даьхкинехь самавоккхур ву Аьлтамар. Собарде. Ахьмад, вало, самаваккха Аьлтамар.

Ведда чувахара Ахьмад. Пхьаьрсаш шуьйрра дӀаса а тесна гӀуьллучу Аьлтамаран куьг озийра Ахьмада:

— Аьлтамар!

Наб ца еш хилча санна, сиха хьалаиккхира Аьлтамар. Ахьмад а гина, велакъежира иза.

— Хьо ву хӀара, Ахьмад...

— Цхьа нах баьхкина, хьоьга аравала боху.

Велакъежар оцу сохъта дайра Аьлтамаран юьхъа тлера. Топ схъа а оьцуш, хаьттира цо:

— Муьлаш бу уьш?

— Хаац. Массаьргахъ герзаш а ду.

— Руман мичахъ ву?

— Арахъ.

Блаьштига тлеталлош куй а тиллина, аравелира Аьлтамар. Сирла блаьрг тоьхна хъаьжча, хиира цунна шеца цхъа гамо йолуш уьш баьхкина хилар. Берриш бевзира — цуьнан юьртахой бара. Хъаьккхина Лумина дуьхьалвахара иза.

Текхачале Лумас куьг тесира.

— Кхин тле ван пурба дац хьуна.

Цецваьлла сецира Аьлтамар. Пиллакхехъ маршалла хаьттира цо:

— Марша догтийла шу, Лума. Дуьло чуглур ду вай. Хъаша ца оьцуш дац, шуна, тхо-м.

— Маршалла хуьлда. Чудоглур дац, оха деанарг кхузахъ къасто деза.

— Хун ду иза? Соьгара гло оьшуш хьал делахъ, со кийча ву сайн са а шуна хьалхара дладала.

Доккхачу собарца, хьалха санна, парглат вистхилира Лума.

— Дукха хан яц оха Къаьхьарма длавоьллина. Цуьнан валар хьан карах хилла, аьлла, хабар кхаьчна тхоьга. И бакъ дацахъ, хлокху къурлан тлехъ дуй баа беза ахъ, — олуш, шаршу яржийра Лумас. Юха тлетуьйхира: — И бакъ цахилар со лууш хиларан теш а дела ву.

Тлехъа лаьтгачу-Романе топ длаелира Аьлтамара, шен кхаьрца цхъа а гамо ца хилар хоуьйтуш. Оцу сохъта ондда сацам бира шена хуург, хЛума лачкъа ца деш, дерриг дийца.

— Лума, — элира цо члоггla, — дош ло суна сайна

хуург дийцина со валлац герз ца хьадан. Со вада воллуш а, дуьхьало ян воллуш а вац.

Гумин юьхьа тIера бос байра. «Билггал бакъ ву-кх Хьумид», — бохург коьрте хьавзира.

— Ло ас дош. Дийца.

Дийцира Аьлтамара лачкыйна нехан говраш Къа-хьармас йигар а, шен цIарах и нахана кIелонаш еш духьалвийлар а, ша лаца салтий балош хьалжаваьлла и кIотара вар а. Чекхдоккхуш элира:

— Къаьхьарма вен дагахь цунна тIаьхьаваьлла ког ца баьккхина ас. Бакъду, тIенисвелча, ондда барт хатта, сайн цIе бехъяр айса могуьтур доцийла дIахайта бина сацам-м бара сан. Цкъа, цхьа миска хыйзош и воллуш, тIекхечира со сайн накъосташца. И воьхна хьавзина делахь а, мухха делахь а, тхох къаьхкина говр дIа-эккхийтира цо, бердан йисте а нисвелла, и такха а текхна, Iинах вахара. ХIетахь шуна и къаьхьа кхаь бахьаш веана стаг а ас хьажийнера. И ду-кх цунах суна хууш дерг. ХIинца шайн дегнаша къобалдийрриг дийр ду-кх аш.

Корта охьабахара Гумин. Вехха лаьттира иза ойла еш. Юха меллаша хьаттира:

— Ахь дийцинарг чIагI хьан дийр ду?

ХIинцалц ладобгIуш тIехьа лаьттина Роман хьал-хахьа велира.

— Ас дийр ду. Сан цIе Руман ю. Хьумидана йолах болх беш вара со. Юха, лаца хьовзийча, ведда схьа а веана, Аьлтамарца Iаш ву.

— Вуьйцу хезна суна. Дийцал хьайна хуург.

— Къаьхьармас лачкыйна ялийна говраш Хьумидийцира. Уьш лома хьалаюьгуш хIокху Аьлтамара соьгара дIа а яьхна, йолчарна юхаерзийра. Хьумида салтий балийра Аьлтамар лаца, царна хьалжаваьлла а вахара

Къаьхъарма. Ткъа иза Инах воьдуш со Аьлтамарца вара, дерриг кхуо ма-дийццара а хилира.

— Дика ду. Кхин хъан хIун дуьйцур ду? — хаьал дог-ойла хийцаелла хаьттира Iумас. «ХIара данний Хьумид со волчу вар», — аьлла, дагатесира цунна.

— ДIа кIантана а хаьа, цхьадолу хIуманаш, — элира Романа, юьстах лаьттаху Ахьмадана тIе куьг а хьа-жош.

Кхайкхина тIевалийра Ахьмад.

— Хьо хъенан ву, кIант? — хаьттира Iумас.

— Юсупан.

— Веца? Воккха кIант хилла хьо-м. ЦIе хIун ю хъан?

— Ахьмад.

— Дийцал, Ахмад, Къаьхъармех хъайна хуург.

Ца кхеташ цкъа Романе, тIаккха воккхачу стаге хъаьжира Ахьмад. Сакхъхилла, лерана ладобIуш Iуми-ца баьхкинарш а лаьттара, тIехъа тIе а баьхкина.

Романа элира:

— Аьлтамар ву ша бохуш, и Хьумид волчу веанчух лаьцна хоьтту хьоьга.

— ХIа-а, — элира Ахьмада кхетта. — Доккха дегI а долуш, мекхаш а долуш вара... Къу вара-кх бакъволу. Лачкъийна ялийна говраш а йоьхкира цо Хьумидана. Юха салташца а вахара. Вон стаг вара и.

Важа ша мухха хиллехъ а, хIара, хьалхалаьттарг цуьнан да ву-кх, кIанта бохург ца тан а там бу кхунна аьлла, юкъавуьйлира Роман:

— Вон вара, дика вара ца хоьттний хьоьга-м, — элира цо.

— ХIан-хIа, — сиха вистхилира Iума. — Бераша дикахо хадабо стеган мах. Даре дан деза ас а, шуна хьалха бехке ву со. Вевзаш ца хилла суна сайн кIант. Ша лехачуьнга кхаьчна иза. Ишттаху воIан чIир лехар оьздачу

наха лелор а дац. Цу тlехъ шуна бехк буьллийла яц, и ша Инах вахарх. Ладогlал массара а,—аьлла, тlехъа лаьттачех цхъаьнга къурlа дlакховдийра цо. — Аьлта-мар, къинтlера вала суна, — олуш куьг кховдийра lумас.

Аьлтамара куьг схъалецира. И шиъ доггах мар-мара кхийтира.

Тахана пlераска дара. Ара балха ца бахара юьрта-хой. Хъалххе базар а хlоьттира, эвлан йистехъ.

Муса-Хъаьжас а йиллира шен туьканан неlарш. Цхъа а чувале кхин цкъа а бlаьрг кхарстийра цо, башха зен а ца хуьлуш, хlун лур яра техъа шаьш барт ма-барра, аьлла. Кху чохъ йоцуш хlума яцара, дезачу кладешна тlера лена-хъостамийн биста кхаччалц. Сехъа маьlлехъ яьшка-наш чохъ lохкура мозаша бехйина пирянгаш а, бlаьлган-шекар а. Царна юххехъ лампанийн шишанаш а, эрзан кедаш а, lайгаш а.

Дlанехъо лаьттачу хъаьхъамачан-калошна тlехъ сецира Муса-Хъаьжин ши бlаьрг. Хlорш дика совгlат хир ду, аьлла, сецира цуьнан ойла. Баккхийчу нахана дукха еза. Бакъду, эца-м ца оьцу — таро яц.

Хъанна елча бакъаха дара техъа? Дlо воьдуш ву Жаlапар. Цунна-м делор лур яцара! Хъастаха дов эккхийтира цо, терза нийса ца узу, бохуш. Шен доьчу гlул-лакха юкъагlертаза ца lа. Вон дог долуш ву.

Хъажал, дала схъахъехча санна, вогlуш ву lабдуллий, Хъаьмбий. Цу шинна лур ю. Ший а бакъахъара, наха лоруш ву. Зен доккха хир дац, хилларг а меттахlоттор ду сарле. Дера ю терза дика хlума, цуьнца нисдийр ду.

Неlаре а вахана, мохъ туьйхира Муса-Хъаьжас:

— lабдулла, Хъаьмби! Схъанехъа волийша.

lасанаш а луьйзуш, схъавеара воккха ши стаг. Пlе-караваьлла, маршалла хаьттира Муса-Хъаьжас, тlак-кха, чlогlа даггара хила гlерташ, элира:

— Дукха а хан яра ас шуьшшинна совглат дан даглавца. Хлун ло техьа? Стенна реза хир вара техьа шуьша?

— Тхойшинна-м хлума ца оьшу, — элира Iабдуллас.

— ХIан-хIа, и хьехор дац, — олуш, гIопастел дехьа велира Муса-Хьаьжа.

Ткъа кхин а цхьаь ала воллу Iабдулла, гIовталан пхьош а озийна, Хьаьмбис сацийра.

— Дера еза ас шуьшинна калош яла. Баккхийчийн мачаш яй хIорш-м, — забар йира Муса-Хьаьжас.

— ТIеюхуш охьатела а ца дезаш, дIайохуш къахьега а ца дезаш, бахий ахь, — велавелира там хилла Хьаьмби.

Чохь сурт а гуш, Iаьржа къизга калош баккхийчу нахана хьалха ехкира Муса-Хьаьжас.

Хьаьмбис, шен яккхий неIар-мачаш дIа а яьхна, кога юьйхира совглатана елларш. Церг елаелира цуьнан.

— Дала хан яхийолда хьан, дала аьтто болда хьан, — элира цо, гажа а гежна.

«Iовдал бен хир вац совглатана дуьхьал», — бохург дагатесири Iабдуллина. Схьа а эцна, тIома кIела йоьхкира цо шениш.

Тахана цIахь Ахьмадана неIар-мачаш тоьгуш вара Юсуп. Йовхачу хенахь-м когашлуьйра лелар вара кIант, амма шелонна кийчча мачаш хилча дика хир ду. Далург, тIаьхьа а ца туьттуш, мукъа волччуьра дан деза.

Сиха чувелира Ахьмад.

— Дада, — элира цо, — сагIийна хьаьжкIаш йоькьуш ву Хьумид. Нах бу цига оьхуш.

Цкъа цецвелира Юсуп. Тамашийна хлума ду и-м, писалла вала воллучу Хьумида дийриг. Бакъ мукъана дуй техьа? Хьанна хаьа, цхьа нигат дина хила а мега.

Цига ваха дагахь, хьалаглаьттира Юсуп. Амма оцу сохьта охьахира, даго ца витира ваха. Шерра хьалхахIиттира кхиина йогIу шен хьаьжкIаш. Андаваьлла

кІант а ву, болх балур болуш ша а ву, цхъадика догІа-
наш а оьху шен хен-хенахъ. ТІаккха оьший Хьумида са-
гІийна тосучуьнга хъала? ХІан-хІа, сатухур ду. Стом-яр
а ю кхиьна, мацалла лийр бац доьзал.

— ДІайоькьунда шена, — бен а ца хетачуха элира
Юсупа кІанте. — Вай хене девр ду, кхин цуьнан ялта ца
хиларх.

Делкъахенахъ маьждиг дуьзира. Молла-Исраил
хъалха а волуш, ламазаш дира. Цул тІаьхъа, адам дІа-
садохале, Хьумида, массарна а хеззарг бохург санна,
чІогІа элира:

— Жимма хъехамаш бехъа, Молла-Исраил. ХІун бо-
ху жайнаша?

Ойланаш ечуха кІеззиг хан ялийтира Молла-Исра-
ила. ТІаккха, доккха са а даьккхина, долиьра:

— Шена хуург дІа ца дуьйцуш Іер къилахъ ду. Цун-
дела, таханаллац къийлавеллехъ а, аьр ас шуьга. Дукха
хан йоццуш хааделира суна жайнаш тІехъ: кестта ду-
хур ду дуьне. Билгалонаш хІинцале гучуййлла. Ши-
кхо шо хъалха бода бар дагадогІий шуна? И цхъаь ду.
Мохк бегийра. И шиъ ду. Адам карзахдаьлла. И кхоъ
ду. Дала вазвина шайна тІе виллина паччахъ вохийна
оьрсаша. Сонтадаьлла адам.

Дехха дийцира Молла-Исраила хІара тІаьххъара за-
ма хиларх нах тешош. Ойланашка воьжначуха Іачу Хьу-
мида къайллах тергалдора адамаш. Дукханнийн бІаьр-
гех леда хиш гуш там хилира цунна.

Дерзош элира Молла-Исраила:

— Дан дезарг хІун ду аьлча, вовшашна къинтІера
довлар, сагІа даккхар, цхъанне а халахетар цадар, хам-
таллаш цалелор ду. Дерриг делан карахъ ду. Дуьне
хІумма а йоцург ю. Эхартан ойла ян еза, валар тІехъ
дуйла а хууш.

Молла-Исраил хъехамаш бина ваьлча, ойланаш

хъашаелла, вовшашна кѣинтѣра а буѣйлуш, арабуѣйлу-
ра маѣджиге баѣхкинарш.

Дог тоделла воѣлѣра Хѣумид цѣа. Реза вара иза юѣхѣа-
на. Баккхийчу нахехула шаѣш дѣахѣондолчун ойланаш
а яра дагахѣ кхобуш.

Шайн урамехѣа дѣавирзича, цѣа тамашийна хѣума
гир цунна. Боккха барз бара церан кетѣахѣ. Оцу сохѣта
кхиира дог. «Ванах, иштта чѣогѣа телхина хилла техѣа
уш? — аѣлла висира. — Хаалур дац моѣттуш ма вара
со-м».

Кетѣа кхаѣчча шен шеконаш бакѣ хиларх тийшира.
Цѣа-ши сахѣт хѣалха цо дѣакѣна хѣаѣжкѣаш яра наха
юха а еана, охѣайоѣхкина. «Чехкка ягийна дѣаяха еза»,
— бохучу ойлане кех чуваха сихвеллачу цуѣнга мохѣ
туѣйхира цѣамма-м. Дѣахѣаѣжначу Хѣумидана вевзира
Керим. Ахѣмадаѣгеран лулахо вара иза.

Схѣакхоччушехѣ гира тѣоѣрмиг охѣаберзийра цо.

— Хѣан саѣа духадеа ас хѣуна, Хѣумид. Яхкаелла
хѣаѣжкѣаш екѣарх мел баккхалур бац. Со-м, суо хѣалха
воѣлу бохуш, веара, сол хѣалха баѣхкина а хилла. Саѣа
ма хуѣлда хѣан хѣорш, — аѣлла, дѣавахара иза.

Церга балда а лѣѣцуш, тѣаѣхѣахѣоѣжура Хѣумид.

И санна дерг хѣахоза, кар-кара оѣцуш дийцаза муха
дуѣсур дара! Юрт ѣоккха а яцара, оцу сохѣта чеххделира
массанхѣахула. Хѣумидана ца олуш хѣума ца дисира.

Сарахѣ Султанаѣгеран кетѣахѣ ѣоккха пхѣоѣгѣа гуѣ-
елира. Моцах-моцах хѣенеха динарг а дара ишта хѣума,
цѣамма бохура, минеха кхин а ирчаниг динара, кхечо
бохура. Вист а ца хуѣлуш, ладѣѣлѣра Юсупа. «Дика
ду-кх со даго цига ваха ца витина», — ойланаш ѣора цо.
Болх бан Ахѣмад дѣа а велла, хѣастаѣа ша цуѣнгара эц-
нарш а кѣахѣѣеллера цунна. Мел доккха саѣа даккха
Хѣумида деши доѣкѣуш хилча а гѣур вацара иза церан
кетѣа.

Султана вела а кѣжна элира:

— Цхъа стаг дагавайити суна Хьумида динчо.

— Мила?

— Дийцахъа.

— Гал-Хъаъжа бохуш, цхъа стаг хилла. ХIуъу юуш хилла цо, дегаза ца хеташ. Цкъа цхана Iай, глаш новкъа вогIучу, цунна карийна гIорийна, амма ялаза кыг. Схъаэцна и чета а йоьल्लीна, дIавоьдуш хилла Гал-Хъаъжа. Йох а елла, меттаеана кыг. ТIера барзакъ тиша, маьI-маьI Tера этIа хилла Гал-Хъаъжин. ДIасагIиртина кыг, букъ тIехъахула схъа а яьлла, едда. ТIома йоьдучу цунна тIаьхъа а хъаъжна, аьлла Гал-Хъаъжас: «Делан дуьхъа мэл дIахийци ас хьо».

ГIугI аьлла, бийлабелира гонахарниш.

— Изза ду-кх Хьумида динарг а. Телхина хъаъжкIаш делан дуьхъа мэл екъна-кх, дIа ца кхийса. Ма чIогIа лоруш хилла-кх цо иза.

— Мэл боккхур болуш-м ву.

— Гал-Хъаъжа санна.

Iасанаш а луйьзуш, схъавеара Iабдуллий, Хъаьмбий. Шиннан а когахъ кыизгачу калошка а хъаъжна, забар йира цхъана воккхачу стага:

— Вайна суьйре серлаяьлча санна ма хета суна-м, моллас дуьне доха гергадахана бахахъ а. Ва нах, шуна хетий?

Цхъаберш бийлабелира. Шаьшшиъ хьовзо и дуьй-цийла хууш, тIевеана шиъ велахъежира.

— Шуьшиъ ма чIогIа кыегина?

— Билггал цхъа хазна кареана кхарна.

Курра элира Хъаьмбис:

— Дика адамаш а ду юьртахъ.

Шекваьллачу Султана хьаттира:

— Мичара евла шуна уьш?

— Муса-Хъаъжас елла, — жоп делира Iабдуллас.

Оцу сохъта берриш а дІатийра. ХІоранна а дагатес-
нарг цхъаъ дара — лаа-м ца елла. Дика вовзара юьрта-
на и совдегар.

— Хьумида динарг хавий шуна? — хьаттира Сул-
тана.

— Хезна, — жоп делира Хьаьмбис.

— Цхъа пал бу моьтту суна цара лелориг.

— Муха?

— Цхъамма а ца оьцуш туьканахь Іохкуш йолу ка-
лош цо шуьшинна ялар доккха хІума дац. Царна дуь-
хьал шайга цо доьхудолчух ларлолаш.

— Кхето-ош алахъа.

— Хааделла Хьумидана а, Муса-Хьаьжина а кьил-
баседехъара схьагІерташ керла хІо хилар. Ханна Іедал
лесташ ду. ХІокху деношкахь веара Хьумид гІалара.
Цунна а тосаделла иза.

Цхъаннан а юьхъа дуьхьал хажа ца хІуттуш Іара
Іабдуллий, Хьаьмбий. Къахийтира Султанна воккхачу
шина стагах. Дагахь кхин хІума доцуш, шаьшшинна
яларх воккха а веш, схьаэцна шу шимма калош. Вукхе-
ран ойланаш хийца, Султана хьаттира дуьхъара забар
йиначуьнга.

— Дуьне доха гергадахана бохура моллас?

— Бохура. Бакъ хиларх тешош масалш а далийра.

— Цхъана декъара-м бакъ ву иза. Бешерашкахь
лаьттина паччахъан Іедал дІа а долуш, керланиг кхол-
ладала гергадахана. ТІаккха теша мегар ду, хІара дуь-
не духуш, керланиг кхоллалуш хиларх. И кхуллуберш
большевикаш а бу, хьастаха ас ма-дийцара.

— Хьо ца теша-кх Султан, моллас дийцинух?

— ХІинцца айса ма-аллара бен ца теша. Моллас
дийцинарш туьйранаш ду.

— Ма ала ишта, кІант, — элира еха сира маж йол-
чу воккхачу стага. — Молла-Исраила харц дерг дуьй-

цур дац. Теша со, доха герга дахана дуьне. Адам дено-
дено Теса долуш лаьтта.

— Динах дерг дац ас бохург, Іаьлбик, — кІедо эли-
ра Султана, воккхачу стеган дог ца дохо. — Дуьне лаьт-
та дукха хан ю, билггал маца кхолладелла а, маца ду-
хур ду а хууш стаг дуьненахь вац.

— Делан къайле ю-кх, — элира Іаьлбика.

— Молла тІехьежна жайнаш адамаша кхоьल्लीна
ду. Царна тІехь хуьлийла дац цо баьхнарг, — бохура
Султана.

ХьалагІаьттира воккха стаг.

— Телхина вогу хьо, Султан. Хьоьга ладерІар а
кылахь ду. Іодика хуьлда шун, — дІавахара иза.

Юьхьенца дуьйна а ойланаш хьашаелла волу Іаб-
дуллий, Хьаьмбий а гІаьттира дІаваха хьала. ХІинца-м
цхьаь хьалха а ваьлла бахьана а дара, тІебогІабеллачу
бІаргашна хьалхара дІавала. Схьавогуш санна, векха-
велла вацара ший а; калоша когаш багош санна хетара.
Вовшашка а вист ца хуьлура. Шайн цІеношна герга
кхаьчча, саца а сецна, доккха садаьккхира шиммо а.

— Хьо ІадІийнехьара, со-м схьаэца дагахь а ваца-
рий хІорш, — элира Іабдуллас.

Кхин цкъа а доккха садаьккхира Хьаьмбис.

— Езаелира-кх, — элира цо бехкала вахана, юьхьа
дуьхьал хьажа а ца хІуттуш. Жимма дохковаьллера
иза а, амма, схьагарехь, вухавала дагахь-м вацара.

— ХІун де вайшимма? — хаьттира Іабдуллас, лер-
рана калошка а хьожуш. — Юхаяла а кхоам хета.

— Вон-м яц калош, — накъостан коьрте хьийза ой-
ла хийца дог хилира Хьаьмбин.

— Дуьйшург хир ду хабарш.

— Юьтур вайшимма, — хадам боллуш элира Іаб-
дуллас. — Вайшиннан дикане сатуьйсус елла а ца хил-
ча. Масане дагадогІий доккху сагІа.

Оцу тлехь барт а хилла, дласакъаестира ши лулахо.

Эвлан йистехь йоккха майда яра, юъртахоша эсий да-
жа а лохкуш. Цигахь гуллора бераш а ловза.

Дуккха а хан яра ишта самукъадаьлла Ахьмад шен
нийсарошца ловзаза. Ах шо сов хан Хьумидан бахамехь
къахьобгуш яьккхира цо. Цигара паргIатваьллачу хьал-
харчу деношкахь шен деца цхьаьна, хаза а хеташ, ондда
болх бира шайн уьрда тлехь.

Ткъа тахана, мукъа волуш, Iуьйранна дуьйна бераш-
ца ловзуш вара иза.

Шина тобане декъаделлера бераш. Глаж тесира.
Буьрка дIаеттачаьрца нисвелира Ахьмад. Хьалатеси-
ра Ахьмадана кердиган буьрка. Доггах глаж ластийра цо.
Генна раз дIаяхара буьрка. И схаян дIахьаьдира
«арахь» долчу берех цхьаь.

Буьрка яханчу агIор дIахьаьвсинчу берашна гира
говрахь вогIу Хьоза. Цхьанне а ца везара иза. Кхаьрца
тIекаре цуьнан а яцара. Мичча хена а оцу шен говрахь
хаалора иза, юххеваьлла накъост, доттагI а воцуш. Цу
тIе куралла чохь са а дацара. ДоттагI воцу стаг, тIам
бойна олхазар ду, бохург Хьозина хаацара.

КIант буьрканна тIаьхьакхиъа воллуш, шед а
тоьхна говр дуьхьалтеси-ра Хьозас. КIант воьхна сецира.
ТIаккха, ца вешаш вела а велла, охьа а кхозавелла, ше-
дан кхаж тоьхна буьрка дехьа дIаяхийтира Хьозас.

И ца ладелла, схахьаьдира Ахьмад, цунна тIаьххье
важа бераш а. Уьш герга кхиадоьлча, мохь туьйхира
Хьозас:

— Ловзуш ву хьо, лай?

Дагах чекхдевлира Ахьмадана и дешнаш. Юьхьа
тIера бос байна, кIайвелира иза. Цкъа мацца а цо шена
тIехтухур дуйла-м хаьара цунна, амма иштта, бераш
долчохь и хир ду бохург дагахь дацара.

— Ас лай мила ву-м хІинца хоуьйтур ду хьуна! — элира цо хийцаделлачу озаца.

Ахьмад герга кхаьчча, говр дІаэккхийтира Хьозас.

— Саца хьуо боьрша велахь! — элира Ахьмада дера.

Мичара! Аьттехьа а дацара Хьоза сокур ву бохург. Ша бинчу тІехтохамах там хилла воьдура иза, сих-сиха вуха а хьожуш. Лацалур воццушехь, кхин а жимма тІаьхьаидира цунна Ахьмад. ТІаккха, саца а сецна, мохь туьйхира:

— КІилло!

Бераша а маьхьарий элира:

— КІилло! КІилло!

Дехьа тогІи чухула, лакха хьаннашкахула даьржина дІадахара и маьхьарий: «КІилло-о-о!»

Дог-ойла хьашаелла вухавирзира Ахьмад. Эхь хета-ра берех. Амма вукхарна-м дацара дагахь вониг, тІехтохам. Мелхо а кхуьнан догьобцуш бохура цара:

— Схьа ма-лецци гІибаваккха веза иза.

— Кхин дага ца доггІург, кІунс ата беза.

— Йина-яьккхина кІилло ю-кх.

— Цкъа каравагІахь-м ас хоуьйтур дара цунна, — элира Ахьмада, бекхам бан чІагІо а еш.

Сарле нисбелира аьтто.

ХитІа лийча дахана догІура бераш. Новкъахь дуьхьалкхийтира царна Роман. Дикка денош девллера Ахьмадана иза ганза. Хазахетта хьаьвзира ший а.

— Муха ду хьан гІуллакхаш? ЦІахь массо а могаш буй? — хоьттура Романа, говр а сецош.

— Дика Іаш бу. Хьо хІинца а кІотарахь ву?

— Ву те. ХІокху кегарийн цхьа йистьяьлча хуур ду-кх дан дезарг. Хьуо мукьаваьлча, вола тхо долчу а, веана цкъа гучу а ваьлла, вай хьо-м. Оха хьошалла дийр ду. Суо хьуна декхарийлахь хиларна виц ца велла со.

Там хилла велахъежира Ахьмад. Берашна гергахъ дозалла хетара воккхачо шеца ишта ден къамел.

— Воґлур ву со.

— Воґлур ву а алий, ма Іелахъ. Суна хазахетар ду хьо веъча.

Эццахъ берийн ґловґланаш евлира.

— Хьоза ву и, — бохура цхьаболчара.

— Вац, — къар ца лора вуыш.

Леррана длахьаьжира Романний, Ахьмаддий. Цу шинна-м вевзар вара иза мел генара а. ХІаъ, ву те, Хьоза ву. Діо шайн хьаьжкІаш йийначу ара воьдуш ву говрахъ.

Ахьмадана дерриге а дицделира.

— Руман, Руман, — сихвелира иза. — Хьайн денсара ло соьга говр! Хьайн денсара!..

Цецвелира Роман, иштта карзахваьлла Ахьмад хьовзарна.

— ХІун дан воллу хьо?

— Хьайн денсара ло! — юха а дийхира Ахьмада.

— Ой, хІун дан воллу дийца!

— Хьозина муьшка ян.

Шена а ца везачу Хьозина муьшка йийр ю кІанта алар тайра Романа. Сиха хаьттира цо:

— Охьа-м кхетар вац хьо?

— Цхьаьна ма лийлира вайшиъ Хьумидан говраш-кахъ.

Вела а къежна, охьанккхина, катобххана луйтанаш дацдан велира Роман.

— Валахьа, Руман, — бохура Ахьмада.

— Же, тІевала!

Нуьйрах тасавелира Ахьмад. Романа, ког айъина, хьалаваьккхира иза. Шед дІа а луш, элира:

— Хахкарх вер вац, хьуна, и хьобгара. Говр ледара яц вайн.

— Волуьтур а вац! — кхобссира Ахьмада.

Шед а тоьхна, дІахийцира цо говр.

— ЧІогІа Іелахь! — тІаьхьа мохь туьйхира Романа.

ДІахьобжуш лавттара бераш а, Роман а. Хьозиний, Ахьмаданий юккѣра юкь яцлуш даккхийдера бераш.

— Хьозина хІинца а ца хаьа Ахьмад шена тІаьхьавогІий.

— ТІаьхьакхуьуш лавтта!

— ХІинца-м хоуьйтур дара цо цунна!

Доггах Ахьмадехьа дара бераш. Шаьш а цунна юх-хе лилхина доьлхуш хуьлуьйтур дара цара, дукха мах схьа ца эца.

— Хаавели! Хаавели! — маьхьарий девлира берашка.

Оцу хенахь вухахьаьжначу Хьозина баккѣалла а хаавелира шена тІаьхьавогІу бере. Вевзира цунна Ахьмад. Ша бина тІехтохам дага а беана кхеравелира иза. Шед хьайира цо говрана.

— ДІахаьхки! КІелхьаравер ву! — йиш йоьхнера берийн.

— Вер вац, — церан сатедира Романа.

Цуьнан дешнаш бакѣдан санна, кхин а чехкаелира Ахьмадан говр. Юкь хаалуш яцлора. Сих-сиха вуха а хьожуш, шед масйира Хьозас. Амма цунах хІумма а ца хуьлура.

ТІаьхьакхиира Ахьмад, юххенисвелира. Доггах ластийна шед ялийтира цо Хьозин букѣах.

— Ахь суна тохара тоьхнарг ю хьуна хІара! — аьлла, тІе а тухуш. Юха а шед ялийтира. — Лай аларна ю хьуна хІара! Кхин эр дуй ахь? — хоттуш хьалаайбира куьг.

Воьхна, кхеравелла, вилхира Хьоза. Букь богура. ХІинций-хІинций юха а шед кхета-кх шена, бохург, дагара ца долура. Говраш, тохара санна, маса йоьлхура.

— Вала алий! — собар кхачийра Ахьмадан.

— Дац, дац, — сихвелира Хьоза, клелхъаравериг хиларх теша а ца тешаш.

Амма Ахьмад кѣинхетаме дог долуш вара. Тѣхдабх-на девнаш лелор дезаш а вацара. Цундела цо шен говр юхауѣзира, Хьозига мохъ а тухуш:

— Нагахъ хъуна хлара клезиг хетахъ, ас тлаккхаху-ла кхин а боьха доькхур ду хъуна!

Ткъа Романца лаьтта бераш-м дара карзахдевлла. Клезиг хетара царна Ахьмада Хьозина динарг.

— Хъажахъ, шозза а тоьхна витин-ц!

— Тоьхна, тоьхна вожо везара говрара.

Велавелира Роман.

— Къурд аьлла хир ду. Къурд аьлча вита веза мо-
стагI, — хьоьхуш элира цо.

Говр юха а ерзийна, паргIат схъаволавелира Ахъмад,
шега хьоьжу шен накъостий болчу. Дагна боккха син-
тем хиллера.

— Молла-Исраил, хьо ледаро Iаш хета суна. Гона-
харниг ца гуш вац вайшиъ.

Сакхъхилла ладобгIура Молла-Исраила. Кхиа гIер-
тара Хьумид стенна тIен ван лоьру, бехкаш дахарца,
цунна хIинца дагадеанарг хIун ду? Хьалха долийнарг
шен писаллица ша дохийра. ХIара воцчунна дагадо-
гIур а дарий телхина хьаьжкIаш сагIийна екъар. Шен
декъа тIера уьш нахе дIакхехьийта дича санна хилира
иза. Бакъду, юха-м дукха еана бохура. ХIинца хIара
ала гIертарг хIун ду техъа?

Молла-Исраила, йовхарш а тоьхна, корта теси-
ра, ша ладобгIуш хилар хоуьйтуш. Хьумида кхидIа а бохура:

— Вайн юьртахойн кортош хьийзориг мила ву?

Молла-Исраил хаттарца хьаьжира.

— Султан ву! — ша жоп делира Хьумида. — Дала
аьлча санна хета цо мел эриг. Бага хьаьвссинчохъ би-
сина.

— И бакъ ду, — кIоргга садаьккхира Молла-Исраила.

— ХIуьу лаьцна а цхьаь дагалаца деза вай цунна
дан.

— ХIун лоцур ду? — догдиллинчу озаца хьаттира
Молла-Исраила.

— Хаац суна-м. Жайна-хIума-м ца яккхийтира цун-
на цуьнан наха? Чохъ и яшийна хи а ма маладора цом-
гушчунна-м. Оцу хи чохъ цхьа-ши буьртиг башийча,

кхин цкъа а сама ца вала, цомгушчо бѣаьргаш хѣаббеш меттиг хилла а ма бохура.

Кхийтира Молла-Исраил.

— Дѣаваьллахъ, — элира цо кхеравелла, сѣа.

— Хьо ма воьхна? Хьанна хѣун хаалур ду?

— Хааделла меттигаш ю. Моцах-моцах Доккха-ирзо кѣотарарчу Вахѣабана малийна хилла, цуьнан моста-гѣашкахула кечдина ишта хи. Вахѣаб велча, цуьнан на-ха бухадисина хи жѣаьлина доьттина. Иза оцу сохьта доьжна. Гучудаьлла дѣовш тоьхна хилар. Дѣаваьллахъ.

Кхеравеллачу Молла-Исраила шеггара кхоьल्लीна дийцинчух тийшира Хьумид.

— Тѣаккха хѣун дѣа бакъахъа ду вай?

— Хаац суна-м. Ойла ян еза.

Ший а дѣатийра. Пешахъ лелхачу дечиган тата бен ца хезаш, тийна дара чохъ. Пеш ягайора Молла-Исраила шеран муьлххачу хенахъ а, цо чохъ беркат латтадо бохуш. Цъханхъа-м хезнера цунна иза. Шен цѣенна беркат тѣехтилийта лууш вацара.

Чуьрчу хѣуманашка хьоьжура Хьумид, дагахъ хѣораннан мах а хедош. Боккха пен дѣалаьчна кхозура гѣажарийн куз. Иштта къорза, механа беца куз бара хѣара шиь тѣехъ ѣачу нари тѣе теснарг а. Аьтту агѣор пенаца лаьтта маьнга а, лак хъаькхна комод а яра бѣаьрла къегаш. «Вон ца кхобу хѣара-м динан вежарша», — сацийра Хьумида. Юха цѣеххъана дагадеара: «Ванах, етт маса бу хьовх кхуьнан? Стохка-м кхоь бара...»

— Эхѣ, — аьлла, меттахъхъайначу Молла-Исраила хадийра кхечу агѣор хахкаелла Хьумидан ойланаш. — Ма атта хѣума ду-кх вай цунна дѣа, вайн дегнаша малъхху чекхдер долуш.

— Дийцал, дийцал, — сѣхвира иза Хьумида.

— Цъхана хѣумано садууш хилча цамгар чѣагѣло.

— И хууш ду.

— Жимма гюле хиллехъ а, цамгар дІакъастаза ю Султанах. Иза кІаргъян еза вай.

— Гел хъовзо еза?

— Цхъана агІор нийса боху ахъ: хъовзо еза.

— ХІун дина? Дийцал, дийцал. Бан а бу хъан белшаш тІехъ берг дешна, Іелим-стеган корта, — тохавелира Хъумид цхъа диканиг дага ца деана техъа моллина, бохург дагахъ.

— Вайн дайшкара дуьйна дуьйцуш схъадогІуш ду, цхъаннен кІетахъ буса алмаз декча, оцу кертара цхъаъ дІаваха веза хІокху дуьненара, бохуш. Иштта вай алмаз декийтича муха хир дара цуьнан кетІахъ?

— Алмаз мичара дер ду? Кхайкхарх догІур дуй иза хъуьнахара? — ца вешаш хаьттира Хъумида.

— Жимма кхерийча догІур ду, — велакъежира Молла-Исраил.— Висхех йисина Хелипат ю жинашца тайна ю ша, бохуш, бозбуанчалла лело яьлла. И яхийта еза вай. Корта ластийра Хъумида.

— Уьш кІадбоцурш ду. Цунах Султан Іехалур ву бохучух ца теша со. Ас бохург дан дезара.

— ХІан-хІа, гучувалахъ къаьхъа де ду иза. И дан ваьхъар вац со. Важа дийр ду вай. Висхех йисинарг йохуьйтур ю. Ца йодахъ кхерор ю, махкахъ а даржор ду, жайнаша а дихкина ма-хиллара, цо лелораш харц гІуллакхаш хилар хоуьйтуш.

— Хъажа хІета хъайн хІун хуьлу. Ас кхечуьнан ойла йийр ю. И дІа а ваьккхина, сихха йохо еза цу писийн туп.

МаьркІажан хан хиллале, Хъумид дІавоьдуш, цунна тІаьхъа аравелира Молла-Исраил. Ойла еш дІа-схъа хъаьжира, Хелипате кхайкха мила вохуьйтур вара те хъа бохуш. Эцца лулахойн кІант а гина, и хъажийра.

Буса хан яьллачу хена синкъерамера цІа вогІучу

Султанан шичан кІантана Решедана шайн кетІа кхаччале цхьа ирча, угІарх тера аз хезира. Олхазаран декар аи дацара, берзан угІарх тера а ца догІура. Дукха хан ялале юха а хезира, жІаьло дуьхьал гІалх а дира. Кхеравелла олийла-м дацара Решедана, делахь а дегІе цхьа шийло зуз-м хьаьдира. ХІинцца кхиъна вогІу жима стаг вара Решед, шен дагахь ша вуьззина кьонаха а хеташ. Шаьлтанан мукъ а кьовлуш сецна, сема ладуьйгІира цо. ТІаккха цІеххьана дагатесира, билггал ша хьовзо цхьамма лело забар ю-кх и, аьлла. Дукха хуьлура кегийчу наха вовшийн ховзо цхьацца забарш еш меттигаш. Шена дан кечдинарг нисса юханехьа дерзор ма ду ша, аьлла, зІараца тебаш хьалхахьа вахара Решед. Шайн ке юххехь Іаьржа гІаларт гира цунна.

— Хьий, неІалт хуьлда хьуна! Ас цаца бийр бу хьох! — олуш чухьаьдира Решед.

ГІаларт дІаиккхира. ТІаьхьаведдачу Решедана мохь хезира:

— ХІей, мила ву цигахь?

Султанан аз девзина, сецира Решед. Ткьа гІаларт юм эцна кьайладелира.

— Со вара хІара-м, — олуш, Султанна дуьхьалвахара Решед, могуш воцу иза лоруш, кхин схьа ца вайта.

— И хІун гІовгІа яра?

— Хаац. Суна хетарехь, цхьа забар ян, со кхеро дагахь веана цхьаь-м вара кхузахь.

— Мила вара ца хни?

— Хьо кхойкху а хезна, вухавирзира со. Ведда ваха.

— Цхьа ирча аз а хезна, аравала тІе хІума юхуш хьевелира со.

— И вара-кх оцу озаца угІуш.

— Хан яьллачу хенахь нах меттахьхьебар дика дац. ДІаволо чу.

Хаза лаьттара гуьйренан денош. ХьаьжкIаш чуерзийна ваьллера Юсуп. ЧIархъаьлла тIех хьийкъина дакхий кенаш долуш ца хиллехь а, тоьъарг дика кхиьнера уьш кху шара. Воккхавера Юсуп, ден сапаргIат хилар гуш, хазахеташ Ахьмад а вара.

ГIодамийн тIаьххъара ворда цIа а еана, говро садо-лучу юкъанна, уьйтIахь йистехь царех такхор бира дас, кIантий. ТIаккха элира Юсупа:

— Ахьмад говр-ворда дIайига ШахIабгIаьрга. Доккха баркалла бохура а ала.

Ворданахь кех велира Ахьмад. Оцу сохьта цхьа та-машийна гIовгIанаш хезира юьртана лакхахъара схьа. Юкъ-кара герзаш а дуьйлура. И хIун ду хьажа урамновкъа велира Юсуп. Гуш хIумма а дацара. Бакъду, гIовгIанаш тIаьхь-тIаьхьа чIагIлора, герга гIертара. Юккъехула схьахезара: «Уре-е-е», — бохуш, детта маьхъарий а. Хан синтеме яцара. Цундела кIанте мохь туьйхира Юсупа:

— Ахьмад, сацаел говр! Цхьаьна гIур ву вайшиъ, — олуш, вордана хира Юсуп.

— Уьш хIун гIовгIанаш ю? — хаьттира Ахьмада.

— Хаац. ДIалалла говр, — элира Юсупа, юкъах кхо-зу шаьлта а тоеш.

Сакхъхилла ладоьгIура шиммо а. ХIинца юьрта юккъехь хезара дуьйлу герзаш а, маьхъарий а. Дукха хан ялале хIорш богIучу новкъахь гучубевлира, ма-йоггIу говраш хаьхкина богIу береш. «Замойх баций техьа хIорш?» — дагатесира Юсупана.

Леррана дIахьобьжучу Ахьмаде мохь белира:

— Руман ву! Руман ву цаьрца!

ХIинца Юсупана а бевзира береш. ХIаъ, Руман а ву, Аьлтамар а ву.

— Юьстах оза говр, — элира Юсупа Ахьмаде.

Ехачу зIар-кертана юххе яьккхира Ахьмада ворда,

некъ буьтуш. Те а кхачале хлорш бевзина, мохь туьйхи-
ра Романа:

— Боккха кхаь! Боккха кхаь! Белхалоша схьалаьц-
на ледал! Ханна хилларг дожийна!

Оцу сохьта ирх тоьпаш кхоьссира шина-кхаамма.
Пехьэккхашехь элира Романа:

— СултанагIаьрга дуьло!

Пекхечи-кх хIара дукха сатийсинарг аьлла, хаза-
хетта тохаделира Юсупан дог. Тешна вара иза, Султа-
на бийцинчу большевникаша ледал схьалаьцча, баккхий
хийцамаш хирг хиларх.

— Лаллалахь, Ахьмад, ма-йоьдду! — элира цо.

Ерриге а юьртара бахархой буй техьа аьлла, дукха
адам гулделлера СултанагIеран керIа. Некъан цхьа
агIо яьсса йнтира. Цигахула говраш дIа-схьа хохькуш
шайн хьуьнарш гойтуш хьийзара цхьаболу береш. Док-
кха дезде хиллера юьртарчу бахархошна и керла кхаьч-
на кхаь. Султан а вара векхавелла, бIаьргаш сирла ле-
паш лаьтташ, Iасанашна те а вазвелла. Тоьпан-молха
а ца кхоадора. Хаддаза дуьйллуш дара герзаш.

Массарел чIогIа бохург санна, гIадваханера Роман.

— Туркх мичахь ву? Туркх? — мохь беттара цо.

— ХIун до ахь цунах? — хьяттира Султана.

— ХIун до бохург хIун ду? Кхайкхо деза доллучу
лаьмнашна а дIахеззаргI!

— ДIахезна хIинцале. Ца го хьуна гулделла адам, —
велавелира воккхаве Султан.

— Во лаьмнаш! — мохь туьйхира Романа. — Ладог-
Iалаш! ЛадогIалаш! Революци хилла махкахь! Пар-
гIат дехар ду адам!

Нах дIа-схьа а туьттуш, хьалхахьа велира зурма лок-
хуш волу векъана Таймасха, юххе ваьлла жиргIанца
жима кIант а волуш. ДIалекхира зурма, туьйхира жир-
гIа.

Гергахъа нисвеллачу Ахъмаде говр дла а елла, оцу сохъта мокъабаъллачу гона юкъаиккхира Роман. Цхъа босса тIараш туьйхира массара а. Халхахъаьвзира Роман. «Хъажахъ, кхунна-м дукха дика халхавала а хуш хилла», — бохуш, гIадвахана хьожура Ахъмад.

Халхаран бал баьккхинчул тIаьхъа, вистхилира Султан.

— ЛадогIал! ЛадогIал, нах! Цхъа сахът хьалха кхаьчна вайга хIара боккха кхаъ. Россехъ революци хилла, белхалоший, ахархоший схъалаьцна Iедал. Уьш вовшахтухуш, царна тIехъ куьйгалла деш белхалойн большевикийн парти ю. Партийн коьртехъ Ленин ву. Ленина боху: заводаш, фабрикаш — белхалошна, латта — ахархошна.

Оцу сохъта гIугI гIаьттира, маьхъарий девлира:

— Нийса боху!

— Бакъ боху!

— Дала дукха вахаволда Ленин!

Султана куьг ластийра. Берриш а дIатийча, кхин дIа а къамел дира цо.

— Амма дагахъ латто деза вай паччахъан инарлашна, хьоладайшна, мехкадайшна луур дац шайн долахъ хиллачу лаьттах иштта атта бовла, хьолах бовла. Революцин кхиамаш тIечIагIбан гIатта веза карахъ герз мел лелалуш верг, гIаланашкарчу белхалошна гIоьнна орцах вала веза!

Хьалхахъа велира Аьлтамар.

— ЛадогIал, нах, соьга! — элира цо гонаха дIа-схъа а хьожуш. — Сан даго хьоху суна, бакъдолу вайн Iедал ду большевикаша схъакхайкхийнарг. Со хьалхара ву царна гIоьнна вьодучех. Соьца Руман а вогIу, ШахIид а... Тхьовца ван луург схъакхета!

— Тахханехъ новкъа девр ду! — мохъ туьйхира Романа.

ЦIе йоккхуш дика мел волу кIант сихха цIа вахара,

дин кечбина, герзашца къовлавелла Аьлтамарна юххевала, керлачу Iедалехъа кыйсам латто.

Iасанаш луыйзуш хьалхабевлла баккхий нах а болуш, зударий, бераш гонах хыйзаш юртах бевлира белхалошна гIоьнна боьлхурш. Эвлан йнстехъ кхин цкъа а халхаран бал а баьккхина, дIахъовсийра бIаьхой, лаьмнашна лахъхъа йолчу гIала.

Хийла гиний, дайний йолчу юртан майданахъ, кху лаьмнашкахъ цкъа а хилазний хилира тахана. ГIалара кхаьчна керлачу Iедалан векал ву аьлла, хабар даржийра юртан туркхо. Жима а, воккха а веана майда юьзира бахархоша. Iе а ца белла, баьккина, йнстехъо шайн тоба йина лаьтташ зударий а бара.

Маьждигана хьалхарчу дехачу гIантахъ моглара охьахевшинера «таро» йолу нах — Хьумид а, Муса-Хьаьжа а, жа долу Зайнал а, Молла-Исраил а. Царна тIехъ лаьтташ церан тIаьхье — кегийрхой а бара. Бакъду, тохара санна, юртахоша тIе-каре буьйлуш сий-ларам ца бора церан. ГIиллакхана маршалла хаттар бен, кхин къамеле ца бовлура. Мисар-болато тIеуьйзуш санна. Султанна гонах хыйзара, хьешо мел олу дош схьалоцура, цо деана коьртаниг хIун ду хаа лаьара.

Бахархой берриш а схьагулбелла бевлла-кх аьлла хеттачу хенахъ, хьешана дош делира Султана.

— ЛадогIал! ЛадогIал, адам! — элира Султана чIогIа. — Вайна ма-хаьара, керла Iедал хIоьттина махкахъ. Цо ванйтина векал а ву вайн кхузахъ. Шуна вовзийта хоуьйту ас. ХIара Абубакаран воI, Закри ву, цхьана хенахъ Йоккхачу-АтагIахъ вина а, гIалахъ кхиьна а. ЛадугIур вай кхуо деанчуьнга!

Тапъаьлла дIатийра майда. Бакъду, Хьумид-м вара Молла-Исраилца шабар-шинбарш деш. Жимма хьалххъа велира Закри. ХIинца дика гора иза массарна а.

Тѣра барзакъ юртахойчух къаѣсташ дара цуьнан. Коуртахъ тѣпа куй, тѣхъ йоца пальто, когахъ керзови эткаш — белхалочун бедар яра. Тѣхула кхозучу дечиган хумпар чохъ маузер а гора.

Доца лергинчу мекхех куьг а хъаькхна, къамел дан волавелира Закри:

— Уггар хъалха суна луург хѣун ду аьлча, гѣаларчу белхалошкара довха маршалла шуьга дѣдалар ду. Шун кхуза ваййта сол воккханиг воцуш ца ваййтина со. Революционни комитетана лиира шух схъаваьлла волу, шу шех дика кхета долу стаг ваййтар. Сацам суна тѣхъ хѣлира. Гѣалахъ, промыслехъ болх беш, цигахъ кхѣйна ву со.

Къамела юккѣхула гѣаьлбика хъьттира:

— Цхъа хѣума хатта лаъара суна. Большевик вуй хъо? Хъешо жоп далале Хъаьмбис элира:

— Бѣаьрса дайна хъан, гѣаьлбик? Цуьнан хъан тѣхъ кхозург ца го хъуна? Дера ву.

Велакежира Закри, амма хаза жоп делира:

— Ву те. Большевик ву. Со шун кхуза вар хѣун ду а дуьйцур ду ас. Махкахъ керла дахар доладелла, шун кхузахъ а керла гѣедал харжа деза.

— Динах тешаш волчуина хѣун гѣедал оьшу! — кхоьсира Молла-Исраила. — Далла хастам бу, хѣиницалца а гѣйна тхо-м цхъа а пурстоп воцуш.

— Аш харжа везарг пурстоп вац, шешан юьртан да ву. Юьртан совет, депутаташ харжа беза, тохара довернеш олуш хилларш санна. Шун юьртахъ гѣедал дѣакхьхъу ерг Совет ю.

Хъалхахъа велира Муса-Хъаьжа.

— Сан дара цунах лаьцна ала хѣума. Молла-Исраила бахахъ а, гѣедал доцуш мегар дац. Амма гѣедалан коьртехъ верг хъекъал долуш, юьртан хъашташ кхочуш-далур долуш, тѣхълоьггинчу гѣуллакхаца ларалур во-

луш хила веза. Иштаниг вайна юккъехъ волуш ву. Ша дуьхъал ву аьлла а ца боху ас, иза вайна массарна а дика вевзаш волу Хьумид ву.

И цѣ яьккхича дог карзахделира Юсупан. Дукха адам вовшахкхеттацохъ хІинцалц къамел дина воцу иза, юххера нах дІаса а туьттуш, сиха хьалхахъа гІоьртира.

— Цхьаъ нийса эли Муса-Хьаьжас, важадолчуьнца реза вац со, — элира цо. — Бакъду, Хьумид дика вевза массарна а. Суна а вевза. Цундела ца лаъа суна, юьртда н харжа. Шен хьашташ кхочушдарал тІех ког баьккхина, кхечуьнга хьожур волуш вац иза. Со дуьхъал ву.

— Ахъ цхьамма харжа везаш вац юьртда, — вухавала дагахъ вацара Муса-Хьаьжа. — Кхечаьрга а хатта деза. Баккхийчара хІун олу хьовса деза. Іабдулла, Хьаьмби, аш хІун олу?

ХІинца-м шен метта буьйгІира ша мІара аьлла, дагна токхо хилла, сецира Муса-Хьаьжа.

Іабдулла Хьамбега хьаьжира, Хьаьмби — цуьнга. Цхьа а хьалха вистхила ца хІуттура.

— Цу шимма къасто дезаш-м дац хІара? — мохъ бсара тІехъара схьа.

— Сих ма ло, — элира Султана.

— А... а... суна-м хаац, — халла элира Іабдуллас.

Леррана ша тергалвечу Султанна тІехъ севцира Хьаьмбин бІаьргаш. И шех воьлуш санна хийтира цунна. ЭхІ, ма доккха зен хилла хуьлуьйтур дара цо шена, хІинца шен когахъ йолу киэга калош схьаэцна ца хилийта.

Сацам боллуш ойла хилира цуьнан цІеххъана.

— ЛадогІал, нах! Муса-Хьаьжас суний, Іабдуллиний йинарг вон забар ю. ХІинца кхий со цунах. Муса-Хьаьжа, хІара хьайн калош дІаэца, ахъ бохучуьнца со резахуьлийла дац.

Сиха охъа а таьІна, схьа а яьккхина, Муса-Хьаьжина хьалха тесира Хьаьмбис ши кало. Оцу сохьта гІуггІ-

аьлла, бийлабеллачу наха екийра майда. Iабдулла на-
хана юккѣе таьIира.

— Когахь мача йоцуш мегар вац хьо, — элира
цхьамма-м Хьаьмбинга.

— Дукха дика мегар ву. Йовха пазаташ ю, — боху-
ра Хьаьмбис.

Оцу сохьта юххехь лаьттачу жимчу стага йоца ке-
тар тесира Хьаьмбин когашка.

— Оцу тIе вала. ЦIера мачаш ян кIант вохуьйтур ву
вай.

Вела а кѣжна, кетарна тIе велира Хьаьмбин.

— Xинцца кѣмел динчу Юсупа ма-аллара, вай
вешан юьртан дола ден долу, хIокху керлачу Iедалх
кхеташ стаг харжа веза, — аьлла, Iасанан юьхьнг лаьт-
тах а тухуш дIатийра Хьаьмбин.

Шена луучу хорша гIуллакх доьрзург ца хиларх
кхийтира Хьумид. TIаьхье шехаьа хир полуш, хIара
дерриге а дIадерзо сацийра цо. Вистхила пурба а дехна,
элира:

— Хаац Муса-Хьаьжас хIун дагадеана со хьалха-
теттира-м. Вуьшта н суна оьшуш, дIакхехьа сан хан
хир йолуш гIуллакх дан. Цундела суна лаьа, вайлахь
дукха гина а, керлачу Iедалх кхеташ а верг вай хор-
жийла. Иза Султан ву!

— Нийса боху!

— Султан харжа веза!

«Ца хуьлчу даьлча, шена ца безачу нахана юккѣехь
а гIортор кечъян еза, — бохург дагахь а долуш, юха охьа-
хира Хьумид. — Хуур ду-кх гIуллакх а хилла тIевахча,
даго вуьтур ма вац н ца дан. Амма ког хIобьттинчу дин-
пахь дан деззарг а дийр ду».

Берриш а резахуьлуш, Султан хаьржира юьртда.

— Юьртан Совете депутаташ муьлш хоржу? — хаьт-
тира Закрис.

— И тхуна ца хуу цле а ца похуш, довернеш алахъа.

— Хуьлуйтур вай хлета довернеш а, — велавелира Закри.

Цхьамогла цлерш ехира. Молла-Исраила хьахнийна Зайнал юкъяра а воккхуш, вукхарна реза хилира берриш а. Юьртан Совете хаьржинчарна юккъехъ вара Юсуп а.

Кланта цлера еана нелар-мачаш а юьйхина, бай ког боккхуш хьалхахъа а ваьлла, элира Хьаьмбис:

— Йедалан векале дан цхъа хаттар ду сан. Цунах дерг хаа, суна санна, массарна а лаъа. Дийцал тхуна, Закри, керлачу йедало тхуна луш дерг хлун ду? Оха, Совето дан дезарг хлун ду?

Масийттамма кар-кара ийцира хаттар.

— Дийца те!

— Хаа лаъа тхуна!

— Хлун ло тхуна керлачу йедало? Ахъ аьллачу — латта ахархошна, бохучух муха кхета деза тхо?

Гловгланаш жимма дла а тейтина, элира Закрис:

— Ас хьалха ма-аллара, заводаш—белхалошна, латта—ахархошна, иза уггар хьалхара ду. Йоза-дешар ца-хаар дладаккхар шолгла ду. Маьхза школаш хир ю, лазаретнеш хир ю. Берриш а цхъабосса бехар бу, бакъо-наш цхъабосса хир ю.

— И ду хьуна глуплакх!

— Дукха нийса боху!

— Уьш дика хлуманаш ду, — элира Гаьлбика. — Оцу латта тхуна, ахархошна, бохучух кхетадехъа тхо.

Киснара схъа а даьккхина зорбатоьхна кехат гайтира Закрис. Массеран а бляьргаш цунна тлебоглабелира.

— Хлара лаьттах лаьцна Декрет ду. Закон ду. Кхунна клел куьг яздинарг Ленин ву! Махкарчу ерриге а Советийн съездо тлеэцна хлара закон. Кху тлехъ боху, мехкадайшкара латта схъа а даьккхина, массарна а цхъа-

босса, х'ор доьзалехь маса стаг ву а хьожуш, д'адекъа деза.

И хаам кьобал беш т'еобцуш йоккха г'овг'ла г'аьтти-ра. Ойланаш еш д'асахьобжура Юсуп: «Цул нийса закон дан а дац. Ленин... Ленин... Дала хан яхйойла цуьпан. Ма тхан дагара хууш хилла-кх цунна».

Ткъа майданна т'ехула маьхьарний хезара:

— Сихха дан деза законо бохург!

— Тахханехь декъа деза латта!

Хьала а айбина, л'аса ластийра Молла-Исранла:

— Сих ма ло, бусалбанаш! Сих ма ло! Хьаьнгара даккха дохку шу латта схьа, вайн кхузахь мехкадай хила а ца хилча? Вайх х'ораммо а лелош дерг вешан дайх дисина латта ду.

— Гуллакх раз ма дигал, Молла-Исранл, — элира Хьаьмбис. — Латта массарна а цхьабосса декъа деза боху законо.

— Вайниг-м ишта а декъна ма ду.

— Хьан декъна? Лаха шув к'елара латта хьан декъна кхаьчна Хьумидана?

— Сайчул б'озза гергга сов ду цуьнан латта! — элира Юсупа. — Доьзал сайчул дукха болуш ду иза цуьнан?

— Латта суна сайн дегара кхаьчна, — элира Хьумида. — Ас иза цхьанне д'ла а лур дац.

Корта а телош ладоб'гуш ийна л'аьлбик Хьумидехьа вирзира:

— Хьан дена хьаьнгара кхаьчна? — ч'огг'ла хьаьтти-ра цо. Дуьхьал вист ца хилира Хьумид. Ткъа л'аьлбика кхин д'ла а бохура: — Суна-м хезна бакъдерг. Юьртера оззийна схьа а даьккхина, паччахьа делира иза цунна. Х'ун дика дарна? Шена муьт'ахь г'уллакх дарна. Хьостаха Жумина санна.

Дарвелла, кхохкийнера Хьумид.

— Сайн дегара кхаьчна мохк ас дІалур бац.

— Юьртаца, керлачу Іедалца кыйса воллу хьо? — юха а хаяттира Іаьлбика. — Юьртаца кыйсинарг юьртах ваьлла, олуш ца хезна хьуна?

ХІинцалц ладоьгуш Іийначу Султана хаддош элира:

— Ас харжа бохуш ца хаьржина аш со Совете. Бакьду, хІинца Іедало боххург, нахана луьург дийр долуш ву со. Ахь баха хьайна луьург бохур ду, Хьумид, амма оха мохк боькьур бу. Лакха шув тІера аре бажа лакха а юьтуш, кІелхьара мохк боькьур бу вай, доьзалшка хьаьжжина дакьош а деш. Реза дуй шу?

Маьхьарий девлира: «Реза ду! Нийса боху! Декъа деза!»

Нахана юккьехула дІаволавелира Хьумид, цхьаммо а сеца ца веш, некъ буьтуш майдана йисте кхечира. ТІаккха цигара схьа мохь туьйхира цо:

— Сайн декъа тІе ваьллачун дегІах дІаьндарг йохуьйтур ю ас. ДІахаалаш!

— Хьайн бен герз дац моьтту хьуна! — тІаьхьа мохь туьйхира зударшна юккьера цхьамма.

Хьумид, кхин вист а ца хуьлуш, дІавахара, олавелла тІаьхьахІоьттина Хьоза а волуш.

Берашна юккьехь царна тІаьхьахьоьжучу Ахьмада элира:

— Бакъ. Дан деззарг-м до керлачу Іедало.

Вовду, ца вовду доцуш дІавахара Зайнал а, Муса-Хьаьжа а. Молла-Исраил ца хІоьттира. Кхаьргахула ца кхехьча динан гуллакх дІакхоьхьийла ма яцара цуьнан. Шен шуьнехь кхача латточуьнца муха эгІар ву? Лаахь а, ца лаахь а, сатоьхна сецира иза.

Цул тІаьхьа дийцаре даьхнарш кхин кыйсамаш ца хуьлуш чекхдевлира. Сацам бира юьртахоша берашна школа йилла а, цунна оьшу хьехархой бежа а, юьртана

лор веа а. Закрис тешош дош делира уьш бохкуьйтург хиларх.

Тіаккха діабуйхира юьртан гулам.

Ца воьдучу дена юххе иккхира Ахьмад. Цкѡа а цунна ца гинчу тайпана векхавелла вара Юсуп.

— Дада, — элира Ахьмада, — со а вохуйтур вуй ахь школе?

— Дера вохуйтур ву. Тіетаѡіііна доьшур ду ахь, стаг хир ву хьох. Дала мукѡалахь, хІинца серладер ду дахар. Массарна а боьлур бу малх!

Стигала хѡалахѡаьжира Ахьмад. Гуьйренан тіаѡхѡара денош делахь а, малх боьлуш санна хийтира цунна. Самалхадаѡлла вара иза, юьртахойн баккхийбер гуш.

— КІант, — элира Юсупа, — цѡѡа цІе йицїїй яц ахь хѡо дуьненахь мел веа. Тіаѡхѡарчу тіаѡхѡенна а діаюьйцур ю ахь и. И цІе Ленин ю хѡуна. И ву и массарна и малх белориг, дуьнена серло яржийнарг, и ву и вайн лаьмнаш самадаѡхнарг. Маржа яІ, йоза хаахѡара, довхачу дешнашца яздина, доккха баркалла олуш, кехат дохуйтур дара цуьнга.

Тийна хуьлу ломарчу ярташкахь буьйсанаш. ЖІаьлийн лиэтар бен ца хаало, геннара схѡахезначу татанна дуьхѡал а, набарх санна, гІийлла гІалх деш. Ткѡа тховсалерниг санначу йочанечу буса, йовхо меттиг а лохий, хІазарш хуьлий Іохку уьш а.

Ломарчу ярташкара бахархой хѡалххе буьйшу діа, сарралц кѡахьобгий кІадбаларал совнаха, мехкдаьтта кхоош а. Генна гІалара дохѡу иза совдегарша, шалхакхолха мах а боккхуш, юахадухку. Дуьрачу хѡацарца яьхна кепекаш цунах діа муха лур ю, цул а чІогІа оьшурш кхин хилча.

Серий санна, тіедетташ дара догІа. МаьІ-маьІпехѡ лаьмнаш хІиттинера. Юьрта чувуйлира ши бере. Ях-

хъаш къайлаяхна яра башлакхашца, тѣкхъхкина вер-
танаш дара. Сакхъхилла дѣсахъоѣжура ший а.

— Герз кийча латто деза моѣтту суна, — элира
цхъамма къора.

— Ца оѣшу, — жоп делира вукхо. — Хѣокху ткъор-
шехула цхъа а кхетар вац дуѣхъал.

Ший а дѣтийра. Шолгѣа вистхиллачу беречунна
юрт дика евзачух тера дара. Ойла ца еш, дѣхъовзайо-
ра цо говр готтачу, хъайзачу повкъа. Эххар а ехачу ан-
нийн керта юххе нисвелира и шиѣ.

— Дѣакхечи.

Ков туѣйхира дай. Дуѣхъал жоп ца хезча, шолгѣа
чѣогѣо туѣйхира. Латийна фонарь а карахъ, уча велира
Хъумид:

— Мила ву цигахъ?

Говр юххе а тѣийна, серло гуш, ков хийра долчуху-
ла дѣавистхилира бере, чѣогѣа мохъ тоха а ца хѣуттуш.

— Хъумид, хъеший оѣций ахъ?

Аз девзаш санна хетта, цецвелира Хъумид. Оцу сохъ-
та и ойла дѣакъахкийра цо. «Мичара хир вара иза», —
бохура цо ша шѣга. Кертахъ хѣиттинчу ѣаѣмнех ларлуш,
кетѣа веара Хъумид.

— Муѣлш ду шу?

— Со Жума ву. Накъост а ву соѣца, — хезира кел
дехъара схъа.

«Дѣра ву иза-м, — шѣло хъаѣдира Хъумидан дѣгѣ. —
Хѣара вара кху кегаре юккъехула хѣинца оѣшуш. — Оцу
сохъта сатийсар а хааделира дагехъ. — Цхъа диканиг до-
хъуш ца веана техъа?»

Ков дѣадиллира Хъумида. Керта баѣхкира береш.
Лаккха лампа хъала а лоцуш, хъаѣжира Хъумид. Гѣил-
лакхехъ маршалла а хаѣттира.

— Марша догѣийла шу.

— Маршалла хуѣлда. Хъо воцург тѣевосса тѣшаѣе

стаг вац кху юъртахъ, Хьумид. Вайн дайн оьзда гИлла-
кхаш ахъ дицдина ца хиларх а теша со, — элира Жумас,
говрара ларлуш охъа а вуссуш,

Говраш божали чохъ дIатарйира. Хьеший чубигира.

ХIинца леррана хьаьжира Хьумид, кхайкхаза веанчу
шина хьеше. ХIумма а тера вацара ший а тохара
баьхкинчех. Погонаш а дIаяьхнера, тIера бедар а кьеги-
на яцара. Бакъду, герз-м дара шинггехъ а шортта.

Зуда хьала а гIаттийна, хьешашна шун хIоттадайти-
ра Хьумида сихха.

— Жимма вохвала хIума елахъара бакъахъа дара,—
олуш, Жумега хьаьжира цуьнан накъост.

— Хилча, поручик, со а дуьхьал хир вацара.

Ара а ваьлла, чагIаран шиша а дохьуш вухавеара
Хьумид. «ХIумма а комаьрша вац», — сацийра дагахъ
Жумин накъосто.

ХIума юучу юкъанна хоьттурса Хьумида:

— Муха ду махкара хьал?

Бакъдерг лачкьийра Жумас.

— Башха вон а дац. ТIелхигаш карзахъевлла
хьийза. Амма деха дIагIур дац ишта. Iедал мича лела-
лур дара цаьрга.

— Сатеда кхин хIума дац шун суна дийца?

— Дера ду. Дехъара пачхьалкхаш юкъа ца гIерташ
Iийриг ца хилар, дела цхьаь хилар санна, бакъ ду-кх,
хьуна.

— Дала сихболда уьш. Кхузахъ-м чIогIа чIагIделла
керла Iедал. Шув кIелара сан мохк а дIабаьккхи, —
гIийло элира Хьумида.

— Шек дIа ма вала хьо. Хьан мохк а, сан «Сен лар
яхана аре» а вай юхаерзор ю.

— Дала бакъдолда иза.

— Мила ву вайн кхузахъ чураваьлла хьийзарг?
Оха къайллах дIакъовкьор ву, хьуна, иза-м.

- Султан ву.
- Сибрех гезйнарггий?
- ХІаъ.

— Веха хыйзар вац. Шелоно вожийна воцу иза, йовхачу длаьндарго вожор ву. Со Жума вац хьуна, ас иза ца дахь!

Хьеший хІума йиъна бевллачул тІаьхьа, хьалагІаьттира Хьумид.

— Шу хІун дагахь даьхкина а, дан дезарг а тІаккхачула дуьйцур вай, башха сиха дацахь. Хан яьлла хан ю вайна. Охьадуьйшур вай.

— Бакъхьа ду.

Хьумид араваьлча, неІаран зайл дІабоьллира Жумас. Доккха са а доккхуш, маьнги йисте охьалахвелира иза.

ХІинццалца тийна Іийна цуьнан накъост вистхилира:

— Даккхий синош ма доху ахь?

— Хала ду ирахь латта, когаш кІелхьара латта де-гош хилча. Тамаша бина цаваллал хІума ду хІара, вай шодмашца, жа санна, лоьхкуш лелийначу оцу босякаша Іедалан мукъ карара дІа а баьккхина дитар бохург. Ойт, маржа дуьне яІ, моІара дІа а хІиттош...

— ТІаьхьа ду хІинца уьш дийцар, сан хьомениг.

— ХІун дийр ду а ца хаьий суна-м.

— Ас тохара а аьлла хьобга, хІинца а боху: Гуьржех ваха веза, цигара дІа дозанал дехьа...

— Обарг хилла лаьмнашкачула кхирстича хІун дара техьа? — шен ойланаш йора Жумас.

— ТІе хьан лоцур ву?

— Герзо накъосталла дийр ду.

— Меллац? Шарахь, шина шарахь... тІаккха?

Корта а ластош, хьалагІаьттира Жума.

— ХІан-хІа, и Іовдал ойланаш дІаяха еза.

— ХІай-хІай, ишта хилал хьо, сан хьомениг.

— Ахь ма-баххара, цкъа дозана л дехъа вер ву вайшиъ. И кхузара цхъаъ коша виллинчул тIахъа.

— Хъевала мегар дац. ХIусамдас а башха реза волуш ца ийци вайшиъ тIе. Тохара Iана а дахана хилла малар а кхой.

— И хилчахъана хьо-м сапаргIат волий-ц.

— Цо дицдо дерриге а. Дика дарба ду. Жимма ахчанах хIума а елла, кхана оьцуьйтур ду вай цуьнга. Доцуш-м ша а хир вацара иза. ДIавижа вайшиъ?

— Хъайна наб кхетар елахъ, вижа. Ас жимма ойла-наш йийр ю, новкъавалале дан дезачун.

ХIинцалца шаьш цхъаьнакхетарх дозаллаш а деш лелла болу хIорш, тховса шай-шай цхъанне а ма гахъара-кх бохуш, схъагулбелира. Уьш бара Молла-Исраил а, Муса-Хъаьжа а, бухара хIусамда Хъумид а.

Хъеший гича цецвелира кхайкхина валийна шиъ. Цара деанарг хIун ду а, хIокху кегаре юккъехула уьш хIунда баьхкина а ца хаьара. Тамаша а бора гучу ца бовлуш, цхъанне а ца хаалуш уьш кхуза нисбаларх. Денна ма кхочура юьрта хаамаш кIайнаш лаьхкина, бохийна хьалхаберзийна, бохуш.

— Вайн тховса цхъаьнакхетаран бахъана дийца лаьа суна,— элира Жумас, рогIехь массаьрга а хьожуш.

Муса-Хъаьжас бIаьргийн негIарш охьадахийтира. Молла-Исраил сихдинна суьлхъанаш хьийзош вара, кхучохь дерг шех хIумма а хьакхалуш доцуш санна.

Поручик, Жумас долийначу хабарх ца вешаш, вела-къежира. «Дог а догIу кхуьнан-м, эрна багаетта»,— бохура цуьнан хъажаро.

— Вайн гIуллакх цкъачунна къегина дац,— дуйцура Жумас. — Эскар дохийна, амма иза юхаденлур доцуш дац. Кхечухъа вайн накъостий санна, шу кхузахъ а

дика хьовза деза. Нах вовшахтухуш, керлачу Іедална дуьхьалбохуш хила деза. Иза шуьга далур ду.

— Тамаша бу-кх,—ца ваьлла иккхира Хьумидан багара.

— ХІунда? Вайн дин, Іадат боккха ницкъ болуш ду лаьмнашкахь. Керстанашца цхьаьна дахалур дац бусалба кьам.

— Далург дийр ду оха,— элира Муса-Хьаьжас.

— Тхо хІинца цкъа юьстахдовларх юха ца тасалуш Іийр дац. Иза а дІаханйта мегар ду тешам бол-болчаьрга.

«Ма бац-кх уьш хІинца»,— ойла йора Хьумида. Муса-Хьаьжас корта телабора я хьешо бохучуьнца резаволуш, я шен ойланашна телобо хуур доцуш.

— КІурд а аьлла, кІелсовца йиш яц вайн. Большевикаша дІадолийнарг дохош шеге далург дан деза хІорамма а,— бохура Жумас кхидла а.

Сохьтехь гергга хьехамаш бира цо. Цул тІаьхьа, шай, шен накъостний новкъавала дезаш хилар дІа а хайитина, Муса-Хьаьжий, Молла-Исраиллий дІавахийтира.

ХІума а йиьна, комаьрша ваьллачу Хьумида деана чагІар а мийлина, герзаш схьайцира Жумасний, порукий.

— Хьумид, тховса герзаш дуьйлу а хезар ду хьуна, кхана тезет гулделла бохуш, хабар а кхочур ду-кх хьуна,— элира Жумас.

— Баккъал бохий ахь?

— Жумас шен дашах ши дош ца дина цкъа а.

— Кайолийла хьан,— элира Хьумида даггара.

Божали чуьра дой ара дехира. Кхуззахь хьийзаш волчу Хьозига элира Хьумида:

— Новкъахь цхьа а вуйла хьажал.

Сиха кех велира Хьоза. ДІаса бІаьрг а тоьхна, жимма ла а доьгІна, вухавеара иза.

— Цхъа а вац.

Хъешашна тӀаьххье урамновкъа велира Хьумид а, Хьоза а.

— Беттаса долуш дика-м яц тховса буйьса,—элира Хьумида.

— Новкъа дацара хӀара-м,—жоп делира Жумас.

ДӀо дехъара схъахезара, хӀинца а дӀатеза, ловзуш долчу берийн маьхъарий. ПаргӀат говраш йохкуьйтуш вогӀура Жумий, поручиккий. Некъо голатухучухула схъаиккхира ши кӀант. Берешна тӀехъэккхашехь шина кӀантах цхъаь, воьгӀча санна, сецира. Вукхо мохь туьйхира:

— Ахьмад, хьо хӀун деш лаьтта? Вуьш хьалхабевр бу вайшиннал!

Ахьмад меттах а ца велира. ТӀаккха цуьнан накъост ведда тӀевеара.

— Хьуна хӀун хилла? Вадахъа, вуьш хьалхабевр бу!

— Собардехъа. Суна хӀума хаахь, и дӀора говр гинакх суна цхъанахъа-м.

— Йитахъа и.

— ХӀа-а, дагадеа! Хьумид волчу, тохара Аьлтамар лаца веанчу эпсаран говр ю-кх. Яххьийн тидам бирий ахь оцу дӀаваханчу шиннан?

— Башлакхаш хьарчийна, къаьсташ яцара.

— Даде хайта деза,— аьлла, цӀехъа ведира Ахьмад, ког ма-боллу чехка.

Цо лелочух ца кхуьуш, цуьнан накъост а ведира цуна тӀаьхъа. Амма гена ца велира и шиь. Пурх болчу новкъа кхоччушехь кхин цхъа бере а гира шина кӀантаца. Цхъабосса сецира и шиь.

Беречо, говр юха а озош, хаьттира:

— Шуьшиь хьан эккхийна, ши кӀант?

— Цхьамма а,—элира Ахьмада вехъаш. Леррана хьаьжча, беречун куьг коча тесначу гатанна юккъехь

хилар гира цунна. «Тамера вогуш ву», — оила а хилла,
хаьттира цо. — Хьо мила ву?

— Вевзарий техьа хьуна со, жима кьонаха, — олуш,
велавелира бере. — Аьлтамар ву-кх со.

— Аьлтамар! — хазаетта, тохаделира Ахьмадан
дог. — Со Ахьмад ву.

— Хьенан?

— Юсупан Ахьмад.

— Вевза, вевза. Дагавеа.

— Аьлтамар, Аьлтамар, — сихвелира хинца Ахь-
мад, — и тохарлера эпсар ишта длаваха говрахь. Цуьнца
кхин цхьаь а вара.

— Мила эпсар?

— Тохара хьо лаца веанарг. Хьумид волчохь ий-
нарг.

— Биллгал хаьий хьуна?

Хаьа. Цуьнан говр евзира суна. Юьхь длачалкхий-
нера башлакхца.

— Иштта длавахара?

— Хлаь.

— Дукха хан юй?

— Яц. Хинцца ваха.

Кхин вист ца хуьлуш, кланта гайтинчу аглор дла-
хаьхкира Аьлтамара говр.

— Со дадига хайта воьду! — тлаьхьа мохь туьйхи-
ра Ахьмада.

Ма-йоггу говр хаьхкина вогучу Аьлтамарна Султа-
нагеран кетлахь ши галарт гира. Оцу сохьта цигара
охьа мохь а хезира.

— Во Султан!

Текхача жимма юкь йисча, говр юха а узуш, члог-
ла хаьттира Аьлтамара:

— Хлей, муьлаш ду шу?

— Хьо мила ву? — хаттарна дуьхьал хаьттира берех
цхьамма.

— Аьлтамар!

— Ас локхург ву-кх хьо хIета! — олуш, тапча ялий-
тира Жумас.

Чов хилла болчу аьрру пхьаьрсан белшах кхийтира
даьндарг. Могашчу куьйга оцу сохьта схьа а яьккхина,
тапча туьйхира Аьлтамара. Цуьнца цхьаьна бохург
санна, йолуьйтуш, вукхо а йожийра. Говрара охьавуьй-
жира Аьлтамар. Шен говрара чукхозавелира лен чов
хилла Жума а.

Хьалхара тапча йоллуш, чуьра араиккхина схьа-
хьаьдда воьгура Султан. Цунна а хьажош, тапча ялий-
тира поручика, оцу сохьта говр дIа а оьккхуьйтуш.
Даьндарг, шок а тухуш, Султанна юххехула дIаыхара.
Урамновкъа а иккхина, саца а сецна, топ кхоьссира
Султана цкъа а, шозза а. Бере повран вортанна тIе
вуьйжира. Говр, гена дIа ца йоьдуш, сецира.

Кара деь-деанчу герзаца схьакхира юьртахой, фона-
рашца. Фонарь лаьцна хьаьвсича Аьлтамар, Жумий
вевзира.

Аьлтамар хIинца а садоьлуш вара. Сиха деанчу хи-
ца цуьнга бага а яшайтина, Аьлтамаро вистхилира
Султан:

— Аьлтамар! Аьлтамар!

Блаьргаш биллира дархочо. ДIасахьаьжира. Султан
вевзира. Халла элира цо:

— ХIумма а дац... Жумина моьттург ца хили... Чов
хилла... садаIа цIа ваийтинера со... ХIинца гуттаренна
а садоьлур ду. Марша... марша... Юйла... — олуш, мотт
сецира цуьнан.

Деца веана Ахьмад, кхин тоха са а ца хилла, велха
а воьлхуш, юьстахвелира.

Масех дийнахь аьхна тle-кlел теси́ра юьртахоша шув кlелхьара мохк. Сан, хьан ца бохуш, цкъя а ца хиллачу тайпана бертахь, болу-боцу охунан гlирс вов-шахтоьхна, тlетаьlина болх бира массара а.

Цкъя говрахь веана, шув тlера вехха лаха чу хьоьжуш а лавттина, дlавахара Хьумид. Хиинчух тера дара юьртаца кыйсалур доцийла.

Охана чекхдаьлча, юьртан Советера депутаташ а баьхкина, хьалххе хlоттийнчу спискица, хlор довзалехь маса стаг ву а хьоьжуш, бийкьира мохк. Хьаьжкlаш йийначул тlаьхьа, массара а цхьаьнакхетта, хи дуьллу саьнгар, цlан а еш, кlаргйира.

Шайна кхаьчначу уьрда юьххьехь хlума юуш lара Юсуппий, Ахьмаддий. Можа сискал, кlалд а lуьйшуш, дlасахьобжура Ахьмад. Хlинца а дог дика тешна дацара хlюкху шув кlелхьара латта шайн долахь хиларх. Хийла денош дехира цо кхузахь Хьумидан хьаьжкlашна асар деш.

— Дог ца лета-кх сан, дада, — элира Ахьмада.

— Дера ца лета, хlара чов хьуна кьахьийна дела. Вуьшта, хlинца и ойланаш дlаяха еза коьртера.

— Со-м гlерта, — элира Ахьмада. Амма оцу сохьта хьалхатеси́ра тохара говрахь юххе а иккхина, Хьозас, букъ багош, шена тоьхна шед. Тlаккха, ша Хьозина и духадекхар дага а деана, там хилла велакъежира.

— Дагадогlий хьуна, дада, тохара Хьозас суна кхузахь шед тохар? Дийкхира, хьуна, ас иза цунна.

Дийцира Ахьмада ша хlетахь динарг.

— Кьонахчо дицдан ца мегаш хlуманаш а нисло, — хастийра дас кlант. — Вуьшта, девнаш лелор дика дац. Ларвала веза царех.

— Суо витича, со-м вац цхьаннен а коча гlерташ.

— Гlерта а ца веза.

Маьl-маьlлехь гора белхаш бен адамаш. Йоццачу

ханна бен юкѣах а ца довлура. «ХІара дийнна аре шен дола а ерзийна, мехах нахе кхузахь кѣа а хьобгуйтуш, хьолах вукѣлуш Іаш вара-кх Хьумид, — ойланаш йора Ахмада. — Цуьнан-м хІинца а ю добрчий дуьззина хѣаьжкІаш. Телхинарш мэл йобкѣу сурт хІоттийра. Писалла вала воллу. Кхин-м хир яц цунна кхузара хІумма а. Бакѣ а хир яц».

Сарахь цѣаьна цІа баьхкира юьртахой. ХІораннан а хІинца сатедийриг йокѣа хІоттарх кхера цаэшар дара. Хийлазза хуьлура царна хѣалха и тешнабехк. ДогІанан тІадамаш ца обгуш, малхо ягайой дІайохура лакха шув тІера церан хѣаьжкІаш. Ткѣа хІинца кхин ду.

ШолгІачу Іуьйранна, хѣалххе гІаьттина, кех велира Юсуп. Цунна тІаьхѣахІобттира Ахмад.

Юьртах араваьлча, кхин кхо-виѣ стаг кхийтира царех. Уьш а бара шайн керлачу ардашка бІаьрг тоха салаьт-таш арабевлла богІуш. Цѣацца дуьйцуш олуш дІакхечи-ра уьш шув кІел.

ЭхІ, ма вон хІума дара-кх царна гинарг. Мекха бокхуш дукха нийса шардина ардаш эрча даьхна карий-ра. ТІехула говраш хихкина кѣаьхѣа-кѣурс бинера.

Вохна хьобжура Ахмад, цергашца балда а лобцуш, тийна лаьттара баккхийнаш.

Эххар а Юсупа элира:

— Хьумидан болх бу хІара.

— Цо ца дина кхин хѣан дийр дара хІара.

— Лаца ца лаьцнарг кѣу вац, олуш ду. ДІахьедича а, ша ца дина бохуш, вухагІертар ву.

Цѣа хІума хааелла Ахмад ведда хѣалхахѣа вахара. Дукха хан ялале вухавеара иза, мерах хьокху жима йовлакх а дохьуш.

— Хьозин ду хІара, суна дика девза, — элира цо, дега дІа а кховдош.

— Буса хьийзина кхузахь, охьадобжча а ца хааделла.

— Дуьлол, Совете гIур ду вай, — дIаволавелира Юсуп

Хилларг дийцича, цхьа жимха вахийтира Султана, Хьумиде кхайкха. И схьаваре хьуьйсусх дикка нах гулбелира Совет йолчу цIеношна хьалха.

Хьумид схьавеара. Салам делира. Цхьамма а дIа ца ийцира. Цабезаме хьуьйсуса берриш а.

— Хьумид, — элира Султана, — оха бегаш бойтур бац хьогга. Нагахь хьайна кху юьртахь ваха лаахь, сийсарлерниг кхин долуйтур дац ахь. Цкьа гечдийр ду оха хьуна, амма юха болехь жопе озор ву.

— Аш хIун дуьйцу суна-м ма ца хаьа, — цецваьлла-чуха дIасахьаьжира Хьумид.

— Дукха дика хаьа.

— ХIун ду мукъана алийша.

— Нехан ардаш тIехула говраш хехкар.

Велакъежира Хьумид.

— Ма хаьра суна, цигахь хьаьа хIуьу дича а, аш сайн коча доуьйтур дуйла.

— Дайта а ца оьшу, — олуш, Хьумидана хьалха стоьла тIе йовлакх теси́ра Султана. — Девзий хьуна?

Вуьйхира Хьумид. Корта охьабахара. Меллаша аравелира иза. Къаьхьа ойланаш еш, цIехьа вирзира. Йоккха юьхьаьржо яра и. Цхьа ондо гIуллакх даран меттана кIантана дагадеанарг ди́ра, говраш а э́чна, цуьнца цхьаьна буса ваха а вахана. Метта ца доггIург датIо дезаш дара юьртахойн дог. Динарг башха доккха хIума а дац, цу тIе гучу а дели и цIормаIа бахьана долуш.

Керта ма-велли божали чу вахара Хьумид. Говраш цIанъеш воллур а Хьоза. ТIе а вахана «дIаз-з» — аьлла тIара далийтира Хьуми́да кIантана.

— Мичахь ду хьан йовлакх? — мохь туьйхира цо.

Йогучу бесни тIе куьг а диллина, ши бIаьрг а къаьрзина, лаьттара Хьоза.

— Кхин цхъана а тайпана хъехар деш бур-бур ма хазийталахъ суна! — аравелира Хьумид.

Кисана куыг Йытттира Хьозас. Йовлакх дацара. Кхиира хиллачух.

Хьалххе Iуыйранна, малх а кхетале, цхъа жимха вахыйтира Султана Юсупей, Ахьмадей сельсовете кхойкхуш. Хаъара Султанна, балхана тIера волу Юсуп, жимма хан яълча, цIахъ карориг цахилар.

Новкъа воIуш Хьумидан цIеношна юххехула вала дезара. «Бакъ дуй техъа сийсара Керима дийцинарг?» — дагатесира Юсупана. Керима бохура, мах ца къуыйсуш, схьалуччух Муса-Хьаьжина ялта а доьхкина Хьумида, луларчу ярташкара баьхкинчу наха эцна говраш а, бежанаш а Iаидигина. Жа-м кхин а хьалхе доьхкинера цо.

Аннийн ехачу кертана юккъехъ долчу кевне нисвелира Юсуппий, дена тIаьхьахIоьттина воIу Ахьмаддий. Лаамаза сецира Юсуп, ладуыйIтира. Дехъара схъа хIума ца хезира. Херонехула керта хьаьжира Юсуп. Гуш садолу дегI дацара. Арахъара кораш а, хьажош, тIекъевлина дара.

— Юсуп! — кхайкхира тIехъара цхьамма-м.

Вухахьаьжначу Юсупана Хьумидан лулахо Хьаьмбигира.

— ЦIахъ цхъа а вац церан, — элира цо, тIе а воIуш.

— Мича бахана хIорш?

— Сахилале юьртах вели Хьумид, сал-пал хIургона а йоьттина.

— Ахь баккъал бах?

— ХIаь. Керта бIаьрг тухуш хилахъара бохуш, соьга дехарш а дина кхелхина ваха.

— Мича воьду ша, тов?

— Схьабахарехъ-м, гIала воьдучух тера дара.

— Ведда вахана-кх, — велавелира Юсуп.

— Вахана дера-кх, гІалахь керла Іедал доцуш сан-на. Шен амалца цигахь а тарлур вац.

— Къахьега цунна ца лаба, тІаккха хала хир ду. Султана ма-аллара, къинхьегамна тІе а вирзина, хьанал болх а беш дІаводахь, халкъо гечдан а мега.

— И нийса ду. Хьо ма хьалхе араваьлла?

— Кхайкха стаг а веана, сельсовете вьодуш ву со.

— Цхьаьна гІор вай,—олуш, дІаволавелира Хьаьмби.

Жимчу стоьла хьалха хиина Іаш вара Султан. ХІорш чубевлча, векхавелла хьалагІаьттира иза, массаьрга а маршалла хьаттира, Ахьмадаца, куй бІаьргаш тІе тоттуш, забар йира.

— Боккха кхаь кхаьчна, — олуш, кехат гайтира Султана. — Руманера деана хІара.

Хазакхетта тохаделира Ахьмадан дог. Цуьнан воккхах волу доттагІ ма вара иза. Дукха хан яра цо, и ми-чахь ву, цунна хилларг хІун ду ца хууш, сагатден. Тохара Аьлтамар цІа кхаьчча цуьнга хоттийла а ца хилира.

— ХІун яздо кхуо? — олуш, дехачу гІанта охьахин-ра Юсуп.

— ЛадогІал, ас доьшур ду шуна. «...МостагІ Іаьржачу хІорда чу кхоьссина оха, мохк цІанби оцу боьхачу хІуманех. ХІинца цкъа суо винчу меттигашкахьа таьІар ву со. Бакьду, дог-ойла-м шу долчу лаьтта, кхачаза а Іийр вац. Доккха маршалла ло Юсупе а, сан доттагІчуьнга Ахьмаде а. ХІинца-м, шун цигахь а школа а йиллина, деша гІур вара иза»... ТІаккха, муха хета хьуна, Ахьмад?

Ахьмадан юьхь екхаеллера, бІаьргаш къиьгара. «Дийна ву. ЭхІ, ма дика ду-кх иза. Кхочур ву бахахь, кхочур а ву».

— Дика хета, — элира Ахьмада, тІевазвелла ког а хуьйцуш.

— Къонаха стаг ву Руман, — элира Юсупа.

— СхъавагIахъ, вай тIеобцур ву, — тIетуьйхир Хъаьмбис.

— Вон а ца оьцуш, — чIагIдира Султана. Юха Ахьмадехъа вирзира иза: — ХIара кехат хьогга дIадал: лаъа суна, кIант, Iалашделахъ. Йоза-дешар Iамийчхъ. на айхъа доьшур ду ахъ. Вайн массеран а доттагIчуь гара ду хIара. ДIаэца.

Хьалхахъа а ваьлла, боккхачу безамца схъайицI Ахьмада кехат. Хьалха ма-хиллара, хъажош ваьштIа диллина, чета дIалачкъийра цо иза. ТIаккха, дас пурб а делла, аравелира кIант.

Iуьйранна ломара схъахьобкху шийла мох хаа а лора Ахьмадана. Бовхачу маьлхан зIаьнарша а дика вийр воцуш, вохвинера иза четарчу кехато.

16215

Библиотека № 5
Ленинского района

Гайсултанов Умар Эдильсултанович
ПУСТЬ СОЛНЦЕ СМЕЕТСЯ ВСЕМ
(Повесть на чеченском языке)

Редактор Мусаев М. М.
Художник-редактор Буга И. А.
Техн. редактор Шевченко Ю. А.
Корректор Музаева А. Б.

✱

Сдано в набор 5.IV 1967 г.
Подписано к печати 28.VII 1967 г.
Формат 70 x 108 1/32. Бумага типографская № 2.
Объем 4,75(6,65). Уч.-изд. л. 6,3.
СФ05241 Тираж 2000.

Чечено-Ингушское книжное издательство
Управления по печати при Совете Министров ЧИАССР,
Грозный, 21, улица Ленина, 14.

Заказ № 50

✱

Типография имени И. Н. Заболотного
Управления по печати при Совете Министров ЧИАССР,
Грозный, Интернациональная, 12/33.

Цена 19 коп.

Мах 19 кеп.

ПУСТЬ СОЛНЦЕ СМЕЕТСЯ ВСЕМ

(Повесть на чеченском языке)